

צבא ודיפלומטיה

דיפלומטיה בצל מלחמה: ישראל, ארצות-הברית ומצרים בשלביה
הראשונים של תקופת ההמתנה, 14–23 במאי 1967

זכי שלום

מבוא

ב־15 במאי 1967 נערך בירושלים מצעד צה"ל לרגל יום העצמאות. עריכת המצעד לוותה בביקורת בין-לאומית מקיפה, הגם שכבר נערכו מצעדים צבאיים בירושלים ונראָה שהמערכת הבין-לאומית הולכת ומשלימה, תוך כדי מחאה רפה, עם מציאות זו. נראה שמצד אחד ההססנות של אשכול בעניין עריכת מצעד צבאי בירושלים והחששות הגלויים שהוא ביטא מפני תגובות קשות של המערכת הבין-לאומית אם ייערך המצעד, ומן הצד האחר ההתקפות הקשות של בן-גוריון עליו כמי ש'מפקיר' את ירושלים ומגלה רפיסות מול לחצי 'העולם', העלו את סוגיית מעמדה של ירושלים לראש סדר העדיפויות של הקהילה הבין-לאומית. כהרגלו ניסה אשכול להלך בין הטיפות. הוא החליט להפגין נחישות בהחליטו לקיים מצעד צבאי בירושלים; ועם זאת, כדי לצמצם את הביקורת הבין-לאומית הוא הורה שהמצעד יהיה מוגבל בהיקפו ובכלי הנשק שיוצגו בו. עובדה זו לא סייעה להביא את נציגי מעצמות המערב להשתתף במצעד. הללו הבהירו כי בנסיבות הקיימות לא ישתתפו נציגיהן במצעד, וממשלת ישראל הביעה צער על עמדה זו. במכתב אל ראש ממשלת בריטניה הרולד וילסון כתב אשכול, בניעימה לא מוסתרת של אכזבה, כי אם בריטניה מחליטה 'להחרים' את המצעד למרות אופיו המוגבל, מוטב אולי לישראל לקיים מצעד צבאי מלא.¹

ב־14 וב־15 במאי 1967 החלו כוחות גדולים של צבא מצרים להיכנס אל קדמת סיני. כניסת הכוחות המצריים נעשתה בגלוי, וכלי התקשורת של מצרים דיווחו על כך בהרחבה. גורמים מצריים טענו כי ריכוז הכוחות המצריים בסיני נועד להרתיע את ישראל מפעולה

1. ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 12 במאי 1967, (NA), National Archives of the United States (NA), NND 969000, Box 2185; זכי שלום, 'המתיחות סביב מצעדי צה"ל', בתוך: אבי בראלי (עורך), ירושלים החצויה 1948-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (סדרת עידן), ירושלים 1994, עמ' 61-68.

התקפית נגד סוריה. האופי הגלוי של ההיערכות המצרית לא היה יכול שלא להתפרש בישראל אלא כביטוי למגמת התגרות של מצרים, הנשענת על הרגשה גבוהה של ביטחון עצמי.

מאמר זה נועד לבחון את מאפייניו של האיום המצרי על ישראל בשלביו הראשונים של המשבר בפרק הזמן שבין 14 ל-23 במאי 1967 כשנודעה החלטת הנשיא נאצר לחסום את מצרי טיראן לשיט ישראלי. בשלבים הראשונים של פרק זמן זה עדיין בלטה תחושת ההלם נוכח מהלכיה המתגרים והנועזים של מצרים. להנהגה בישראל וגם לזרועות הביון לא היה מידע על מניעיו של הנשיא נאצר לנקוט את המהלכים האלה. הערכת המצב שהוצגה לדרג המדיני לא היתה נחרצת; מודגשת בה ההערכה כי מדובר במהלך הפגנתי ראוותני, וכי מכל מקום אין בכוונתה של מצרים ליוזם מהלכים שיובילו לעימות מלחמתי עם ישראל. הערכה זו תשתנה שינוי דרמטי לאחר 18 במאי 1967 ואת מקומה יתפסו הערכות כי מהלכיו של נאצר מניחים אפשרות שהם יובילו לעימות מלחמתי עם ישראל, ואולי אף מכוונים להוביל לעימות כזה. הערכות אלה ילכו ויתעצמו ככל שיתחזקו ההערכות בדבר נחישותו של נאצר לחסום את מצרי טיראן לשיט של ספינות ישראליות וספינות בדגל זר המובילות חומרים אסטרטגיים לישראל. המחקר מתבסס על מקורות בארכיונים בישראל ובחו"ל, שמקצתם נחשפו לציבור רק לאחרונה.

שלביו הראשונים של המשבר

בדיווח לאלוף פיקוד הדרום ישעיהו גביש ב-15 במאי 1967 נתן הרמטכ"ל יצחק רבין ביטוי לחששות הראשוניים נוכח המהלך המצרי והיעדר המידע על מניעיו: 'יש ידיעות', הוא אמר לגביש, 'שהצבא המצרי מתחיל להיכנס לסיני. אינני יודע בדיוק מה העניין, אבל זה בהחלט יותר רציני ממה שהכרנו בכל הפעמים הקודמות'. רבין הציע גיוס מידי של מילואים כדי להרתיע את מצרים מהמשך ההסלמה במשבר. ואולם בשלב הזה האיום הכרוך במהלך המצרי והסיכון שהוא 'יתגלגל' למלחמה כוללת נראה 'רחוק מן העין'. עובדה זו, ככל הנראה, אפשרה לראש הממשלה ושר הביטחון להכריע על תגובה מאופקת ומתונה ולדחות את תביעתו של הרמטכ"ל לגייס מילואים.²

בד בבד עם כניסת הכוחות המצריים לסיני ניכרה החמרה בהתבטאויותיה של מצרים כלפי ישראל. טענתה המרכזית היתה שישראל מתכננת פעולה התקפית נגד סוריה וכי מימושה של פעולה כזאת יוביל לעימות חזיתי עם מצרים. באותו היום (15 במאי) התכנס הפיקוד הצבאי העליון של מצרים בראשות פילדמרשל עבד אל-חכים עמאר, סגן ראשון

2. על חילוקי הדעות בין רבין לאשכול בעניין הצורך לגייס מילואים באותו שלב ראו: יוסי גולדשטיין, אשכול – ביוגרפיה, תל-אביב 2003.

לנשיא מצרים וסגן המפקד העליון של הכוחות המזוינים. בדיון הוחלט שהרמטכ"ל, הגנרל מחמד פאוזי (Mohammed Fawzi), ייצא בדחיפות לסוריה. בשעות אחר הצהריים כבר פרסם המרשל עמאר פקודת קרב והסביר בה את הרקע למהלכיה של מצרים. צוינו ריכוזי הכוחות של צה"ל בחזית הסורית, המעידים על כוונות התקפיות של ישראל נגד סוריה, והודגשה מחויבותה של מצרים להרתיע את ישראל מלהתקיף. באותו יום חזרה לקהיר מביקור ממושך בברית המועצות משלחת של הפרלמנט המצרי בראשות יושב ראש הבית אנואר א-סאדאת. לאחר המלחמה טען נאצר כי המשלחת הביאה עמה ידיעות של הביון הסובייטי בדבר כוונותיה של ישראל לתקוף את סוריה.³

ב-16 במאי 1967 זומן מפקד כוחות האו"ם בסיני הגנרל ריקייה (Indar Rikhye) לאל-עריש לקבל את תביעתה של מצרים לפינוי כוחות החירום של האו"ם (United Nations Emergency Force – UNEF) מסיני באותו הלילה. במכתב שמסר לו הגנרל פאוזי באותו היום הוא חוזר וטוען כי ריכוזי הכוחות המצריים בסיני נועדו להרתיע את ישראל מהתקפה על סוריה. תביעת מצרים לפנות את כוחות האו"ם נועדה למנוע את היפגעותם נוכח הסכנה של עימות צבאי ישראלי-מצרי. בין השאר כתב פאוזי:

אני מבקש לדווח לך שהנחיתי את כוחות צבא מצרים להיות מוכנים לפעולה מיידית נגד ישראל, אם זו תבצע תוקפנות נגד מדינה ערבית כלשהי. בהתאם להנחיות אלה נכנסו כוחות של צבא מצרים לסיני. כדי להבטיח את בטחונם של כוחות האו"ם הערוכים במוצבים לאורך הגבול בסיני, אני מבקש כי תורה לכוחות אלה לסגת מיד מן המקומות שהם מוצבים בהם.⁴

בתגובה על מסר זה הודיע ריקייה למצרים שעליו לקבל הנחיות ממוזכיר האו"ם או תאנט. ההערכה הראשונית בחוגי האו"ם היתה כי תביעתה של מצרים אינה מכוונת להביא לנסיגה כוללת של כוחות האו"ם מסיני אלא רק מנקודות שליטה לאורך הגבול. כדי לקבל הבהרות בנוגע לכוונות מצרים זימן סגן מזכיר האו"ם ראלף באנץ את שגריר מצרים באו"ם מחמד אל-קוני (el Kony) לשיחה. נראה שכוונתו היתה לנסות ולהגביל את נסיגת כוחות האו"ם, קרוב לוודאי מתוך תקווה שנסוגה מוגבלת תאפשר החזרת המצב לקדמותו בשלב מאוחר יותר. עמדה זו לא היתה מקובלת על מזכיר האו"ם; הוא אימץ עמדת משפטית קשיחה למדי.

3. ראו: רב-סרן יונה, 'הרקע למלחמת ששת הימים בעיני הערבים', מערכות, 191-192 (יוני 1968), עמ' 37-40; משה שמש, מהנפכה לנפסה: הסכסוך הערבי-ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957-1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים, קריית שדה-בוקר 2004, עמ' 585-591.

4. ראו: תזכיר סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית, CIA, 19 ביוני 1967, Lyndon B. Johnson Library (LJL), NSF, Country File Middle East Crisis, Vol. 6, Box 109 Public Record Office (PRO), 20 במאי 1967, בריטניה באו"ם אל משרד החוץ של בריטניה, PREM 13/1617, 53650

על-פי תפיסתו, כוחות האו"ם הוצבו בסיני בהסכמת מצרים וכל תביעה לשינוי היערכות של כוחות האו"ם משמעה תביעה לנסיגה מלאה.⁵

כוח החירום של האו"ם (UNEF) הוצב בסיני כחלק מהסדר שהוביל לנסיגת כוחות צה"ל מסיני לאחר מערכת סיני (אוקטובר-נובמבר 1956). בראשית שנת 1967 היו בכוח זה 4300 חיילים בערך, ששוגרו בעיקר מחמש מדינות: שוודיה, ברזיל, קנדה, יוגוסלביה והודו. כל אחת מהן שיגרה גדוד אחד. מפקדו של הכוח היה הגנרל ההודי ריקייה והוא היה כפוף למזכיר האו"ם. כוח החירום פעל בשתי גזרות עיקריות: ברצועת עזה ובגזרת סיני. בגזרת עזה היו גדודים משוודיה, מברזיל ומהודו. בגזרת סיני היו גדודים מקנדה ומיוגוסלביה. חלק מן הגדוד היוגוסלבי היה מוצב באזור שארם א-שייח כדי להבטיח את חופש השיט במצרי טיראן.⁶

מניעה ויעדיה האמיתיים של מצרים, שבאו לידי ביטוי בתביעה זו, נותרו מעורפלים עד היום. על-פי דיווח של דיפלומט הודי בשגרירות הודו בקהיר, שנודע כמקורב למפקד כוחות החירום של האו"ם בסיני הגנרל ריקייה, מצרים לא התכוונה להגיע למלחמה עם ישראל. לדבריו, מצרים רק ביקשה להביא לידי פינוי כוחות האו"ם מקרבת הגבול עם ישראל מחשש שהם ייפגעו במקרה של תקריות אש עם ישראל. לדבריו, שר ההגנה של מצרים המרשל עמאר העביר הנחיות ברות זו לרמטכ"ל מחמד פאווי. הנמקה זו אכן מופיעה במכתבו של פאווי אל הגנרל ריקייה; עם זאת נראה שהסבר זה מייצג גישה מיתממת, המבקשת להציג את תביעת מצרים באור חיובי ככל האפשר. נוכח היחסים ההדוקים בין הודו ומצרים בתקופה היא, אין להתפלא שדיפלומט הודי מאמץ הסבר דחוק זה.⁷

הסבר זה לא נראה לי משכנע גם לנוכח הנחרצות והבוטות שבה הציגה מצרים את תביעתה לפינוי כוחות האו"ם ולנוכח הכניסה המסיבית של כוחות מצריים לסיני. מהלכים אלה הציבעו על כך שיעדיה של מצרים מרחיקי לכת הרבה יותר משינויי היערכות של כוחות האו"ם. לו היתה מטרתה של מצרים מוגבלת לשינויי היערכות, יש להניח שהיא לא היתה נזקקת לדרמטיזציה הגדולה סביב כניסת כוחותיה לקדמת סיני. בד בבד עם תביעתה של מצרים להתפנות כוח האו"ם פרסם המרשל עמאר הודעה על מינויים חדשים בצמרת צבא מצרים, ובכללם מפקד הכוחות המצריים בסיני ומפקד הצי המצרי.⁸

5. שם. שם. על החלטת מצרים לתבוע פינוי כוחות האו"ם ראו גם: Hisham Sharabi, 'Prelude to War: The Crisis of May-June 1967', in: Ibrahim Abu-Lughod (ed.), *The Arab-Israeli Confrontation of June 1967: An Arab Perspective*, Evanston, IL 1970, pp. 51-52
6. על מאפייניו של כוח החירום של האו"ם ועל מעמדו המשפטי ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 17 במאי 1967 *Foreign Relations of the United States [FRUS]*, 19, 1964-1968, 'Arab-Israeli Crisis, 1967 and War, 1967' (ed. Harriet Dashiell Schwar, General editor: Edward C. Keefer), United States Government Printing Office, Washington 2004 [להלן: *FRUS*, 19, 1964-1968]
7. דיווח שגרירות ארצות-הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 29 במאי 1967, NND 969000, Box 2487
8. על המינויים בצבא מצרים ראו: לקט יומי של עיתונות ערבית, 17 במאי 1967, ארכיון מרכז דיון, אוניברסיטת תל-אביב.

התביעה לפינוי כוח החירום של האו"ם העבירה את הכדור לידי המזכיר הכללי של האו"ם או תאנט; עליו הוטלה האחריות להכריע אם לקבל את תביעתה של מצרים ולהוציא את כוחות האו"ם מסיני או להתנגד לה ולגייס לשם כך תמיכה בין-לאומית. ב-17 במאי 1967 נפגש תאנט עם נציגים של כמה מהמדינות שכוחותיהן היו מוצבים בסיני והבהיר להם שמצרים נקטה צעד לא תקין - היה עליה להפנות את תביעתה ישירות למזכיר האו"ם ולא לגנרל ריקייה. תאנט הבהיר כי אין לו מנדט להורות על נסיגה חלקית של הכוחות, וכי תביעתה של מצרים חייבת להוביל לנסיגתם המלאה. עוד דיווח להם תאנט כי היחידות היוגוסלביות המוצבות בשארם א-שייח כבר נסוגו ממקומן, טרם שנתקבלו הנחיות האו"ם.⁹ ב-18 במאי 1967 שיגר שר החוץ של מצרים מחמוד ריאד איגרת למזכיר האו"ם ובה הבהרות בנוגע למהות תביעתה של מצרים. ההבהרות אינן מותירות ספק, מצרים החליטה לתבוע נחרצות שכוחות האו"ם יוצאו מסיני; ממשתל מצרים מבקשת להביא לידיעתך כי החליטה לסיים את נוכחות כוח החירום של האו"ם בסיני וברצועת עזה. היא מבקשת כי האו"ם ינקוט את הצעדים הדרושים להוצאת הכוחות מן המקומות שהם מוצבים בהם מוקדם ככל האפשר. החלטה זו עמדה בניגוד להסכם ג'נטלמני' בין מזכיר האו"ם דאג האמרשלד לבין הנשיא נאצר משנת 1957. על-פי הסכם זה, אין חולק על זכותה של מצרים כמדינה ריבונית לתבוע נסיגת כוחות האו"ם; ועם זאת היתה הבנה שנאצר לא יתבע נסיגה לפני שהאו"ם יקבע כי משימותיו של כוח זה הושלמו.¹⁰

בעקבות איגרתו של ריאד זימן תאנט את הנציגים של כמה מהמדינות שחייליהן הוצבו בכוח האו"ם והודיע להם כי בנסיבות שנוצרו לא נותרה לו ברירה וכי החליט לקבל את תביעתה של מצרים ולפנות את כוחות האו"ם מסיני. בדיווחו למועצת הביטחון קבע המזכיר כי מלכתחילה הוא סבר שתביעת מצרים לפינוי כוחות האו"ם אינה מותירה לו ברירה אלא להיענות לה, אם כי בצער רב. אחר-כך, בשיחות עם נציגים מערביים טען תאנט, כי החלטתו נבעה משיקולים לגאליים ומעשיים כאחד, וכי יש להבחין בין החלטה על נסיגת כוחות האו"ם מן העמדות שהם נמצאים בהם, שהיא בתחום סמכותו, לבין החלטה לבטל את תפקודו של כוח האו"ם מעיקרו, שהיא בסמכות העצרת הכללית. במקרה הנדון, כך טען, מדובר בהסגת כוחות האו"ם בלבד ולא בביטול מוחלט של תפקידם, ולפיכך היה בסיס חוקי להחלטתו.¹¹

ביקורת חריפה על החלטתו של תאנט נמתחה הן בישראל והן בממשל האמריקני. הטענה העיקרית היתה כי מזכיר האו"ם פעל בפזיזות רבה שאינה מתחייבת מבחינה משפטית ואינה נבונה מבחינה מדינית. מבחינה משפטית היה המזכיר יכול לקבוע כי בשל החשיבות הרבה

9. תזכיר מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796.
10. ראו: תזכיר סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית, הסי.אי.אי (CIA), 19 ביוני 1967, LJI, NSF, Country File Middle East Crisis, Vol. 6, Box 109.
11. שם.

של הנושא תובא תביעת מצרים לדיון בעצרת הכללית של האו"ם. דחיית מימוש תביעתה של מצרים היתה עשויה לצנן את הרוחות ואולי אף להקפיא את הנושא לזמן רב. ישראל טענה כי דרך פעולה מעין זו עולה בקנה אחד עם ההבנות שהושגו לאחר מבצע קדש בינה לבין מזכיר האו"ם דאג האמרשלד. מבחינה מדינית, כך נטען, להיטות הרבה של תאנט להוציא אל הפועל את תביעת מצרים לא הותירה למצרים בְּרָה אלא להמשיך בצעדי הסלמה, לרבות חסימת מצרי טיראן, מחשש שמא תופגן לעין כול חולשתה מול ישראל. ביטוי לביקורת זו נתן הרמטכ"ל יצחק רבין בישיבת הממשלה ב־21 במאי 1967, ואלה דבריו:

התביעה הראשונה של מצרים היתה לא לפנות את כוח החרום של האו"ם אלא להזיז כמה יחידות, על מנת שההתקדמות המצרית בסיני לא תופרע. הרמטכ"ל המצרי אמר במפורש בכתב למפקד כוחות האו"ם: 'אני דורש שצבא האו"ם יצטופף בכמה נקודות בשארם א־שייח, בכונתילה ובעזה, שיסור מדרכי בחצי האי סיני'. בשנת 1962 כאשר היתה תביעה דומה [של מצרים, מזכיר האו"ם] דאג האמרשלד גילה גמישות. הוא הזיז את צבא האו"ם, הצבא המצרי נכנס למקום. כעבור חודש ימים המצרים נכנסו לשטח מערבית לשם, והאמרשלד הכניס שוב את כוחות האו"ם. הפעם או תאנט גרס גירסה תקיפה ואמר: 'אם כוח האו"ם נמצא בכלל, הוא לא יסתגל לפקודותיה של מצרים. על כן הוא לא יציית להנחיות אלה. אם אתה לא רוצה לקבל עמדותי זו, אתה רשאי לבקש את ההוצאה המיידית, לצמיתות, של צבא האו"ם'. ... המשגה הנוסף [של או תאנט] היה בזה שהוא פירסם דבר זה מיד, והעמיד את נאצר מבחינת יוקרתו בפני הצורך להכריע: הכל או לא כלום. נאצר אמר: אם זו הברירה, אז הכל [...] והוא שיגר מכתב, באמצעות שר החוץ שלו, שדרש הוצאה מוחלטת ומיידית של כוח האו"ם. או תאנט מיהר לבצע זאת, לא רק בלי לקבל אישור של גורם בינלאומי, אלא נגד דעתם של גורמים בינלאומיים כבדי משקל כמו אנגליה, קנדה ואמריקה [...] ולכן עד היום יש הרבה זעם עליו.¹²

מן המידע המצוי ברשותנו עולים ספקות אם היתה הביקורת הקשה שהוטחה במזכיר האו"ם מוצדקת. ממידע שהגיע לזרועות הביון של ארצות־הברית עולה כי הממשל המצרי הודיע לממשלות יוגוסלביה והודו, שעמן היו לו קשרים קרובים ביותר, על כוונתו לפנות את כוחות החרום של האו"ם לפני שהגיש את התביעה לגורמי האו"ם. לאחר שקיבלו ממשלות יוגוסלביה והודו את הודעת מצרים הן החליטו במשותף שאם מזכיר האו"ם לא ייענה לתביעותיו של נשיא מצרים, הן יוציאו את כוחותיהן חד־צדדית. לפני שהועברה תביעת מצרים לאו"ם נפגשו נציגי יוגוסלביה והודו עם מזכיר האו"ם ומסרו לו את החלטתן. אם דיווחים אלה נכונים, אזי צודק תאנט בטענתו כי בנסיבות שנוצרו לא היתה לו בְּרָה אלא להיענות לתביעת מצרים.¹³

12. דיווח הרמטכ"ל יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 21 במאי 1967, גנוך המדינה (ג"מ) א-4/8164.

13. תזכיר סוכנות הביון המרכזית של ארצות־הברית, 1 ביוני 1967, LJI, NSF, NSC Histories, Middle, East Crisis, May 12-June 19, 1967, Vol. 8, Box 20

כאמור החלו יחידות של יוגוסלביה ושל הודו להתפנות מן השטח לפני שהתקבלה החלטה רשמית של מזכיר האו"ם. משמעותית במיוחד היתה הסתלקותה של היחידה היוגוסלבית שהיתה מוצבת באזור שארם א־שייה. בהנחה, שאינה ודאית, שתחילה לא התכוונה מצרים לחסום את מצרי טיראן לשיט ישראלי, התפנותה של היחידה היוגוסלבית מן השטח החולש על מצרי טיראן העמידה אותה בדילמה קשה: להשתלט על השטח ולחסום את המצרים או להימנע מכך ולהסתכן באובדן יוקרה, בעיקר בעולם הערבי, כמדינה הפוחדת מעימות עם ישראל ונחבאת מאחורי הסינר של כוח האו"ם. כידוע בחרה מצרים באפשרות הראשונה.¹⁴ פעילותה המדינית הענפה של מצרים קודם שהחל המשבר של תקופת ההמתנה עשויה להאיר את אחת השאלות המסקרנות שטרם פוענחה: האם מצרים נגררה למלחמה במהלך משבר מתגלגל שלא היה לה עניין בו והוא יצא מכלל שליטה, כפי שנטו רבים לחשוב, או שמא היא פעלה לפי תוכנית מוגדרת מראש, שמקצת מהלכיה, מטבע הדברים, לא נצפו. עליפי תפיסת המשבר המתגלגל, מצרים לא התכוונה לגרום לכוח החירום של האו"ם להתפנות מסיני, אלא רק 'להפגין שרירים' כדי להרתיע את ישראל מלהתקף את סוריה, אולם מזכיר האו"ם טרף את הקלפים בהחלטתו על פינוי מלא של כוחות האו"ם מסיני. לפיכך לא נותר לנשיא מצרים אלא להחליט לסגור את המצרים לשיט ישראלי כדי למנוע פגיעה קשה ביוקרתו. מכאן הדרך למלחמה כבר היתה בלתי־נמנעת. המידע שהובא לעיל נוטה לצמצם את סבירותה של הערכה זו, אם כי אין הוא שולל אותה מכול וכול. טרחתה של מצרים לתאם עם שתי מדינות הנחשבות ידידות את הוצאת כוחותיהן מסיני מחזקת את ההערכה המנוגדת, ולפיה פעילותה של מצרים בתקופת ההמתנה, בשלביה הראשונים לפחות, נעשתה על בסיס תוכנית מוקדמת ולא היתה חלק של משבר מתגלגל.¹⁵

מכל מקום, בעקבות פינוי כוחות האו"ם מסיני השתלטו כוחות מצריים על אזור שארם א־שייה. במצב זה היה ברור שהודעת מצרים על חסימת מצרי טיראן לשיט ישראלי היא רק שאלה של זמן. כאמור, הימנעות מצעד כזה כאשר מצרים שולטת בשטח היה בה משום אישור לטענות החוזרות ונשנות של אויבותיה, שהיא נוהגת בפחדנות מול ישראל וכי נוכחות האו"ם באזור משמשת לה תירוץ להימנע מצעדים מתחייבים נגד ישראל. ואכן ימים אחדים לאחר פינוי כוחות האו"ם מסיני הכריזה מצרים על חסימת מצרי טיראן לאוניות הנושאות דגל ישראל ולאוניות בדגל זר המובילות 'חומרים אסטרטגיים' (הכוונה בעיקר לנשק ולדלק) לישראל. ישראל הגדירה את פעילותה של מצרים פעילות בעלת אופי תוקפני ומתגרה, וחסימת המצרים היתה בעיניה עילה למלחמה (*Acasus belli*). על רקע זה החלה פעילות מדינית קדחתנית כדי למנוע מלחמה. פעילות זו לא נשאה פרי וב־5 ביוני 1967 פרצה מלחמה שנמשכה שישה ימים.

14. תזכיר מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box, 1798

15. תזכיר מחלקת המדינה, 25 במאי 1967, Vol. 6, LJJ, NSF, Country File Middle East Crisis,

מאפייני עמדתה של מצרים

בתקופת המשבר התאפיינה עמדת מצרים, כמו שבאה לידי ביטוי הן בהודעות הפומביות והן במגעים דיפלומטיים, ברמה גבוהה של החלטיות, בעקיבות, בביטחון עצמי ובהעזה כמעט בכל הנושאים שעלו על הפרק. ההתברבות הפומבית של המצרים בעניין 'הניצחון' הממשמש ובא זכתה להבלטה רבה. עתה מתברר כי הדרג המדיני הבכיר ביותר במצרים הביע עמדות דומות ואף נועזות יותר גם בפורומים מצומצמים ובמגעים עם אישים מערביים. למשל, בפגישתו עם הגנרל הבריטי ברנרד מונטגומרי (Montgomery), גיבור הקרב באל-עלמיין במלחמת העולם השנייה, ב-16 במאי 1967, התעלם נאצר כמעט לגמרי מאווירת המשבר שנוצרה וביקש להפגין אווירה רגועה ו'עסקים כרגיל'. על-פי דיווח שהועבר למשרד החוץ הבריטי, התמקד נאצר בשאיפתו לשפר את יחסיו עם בריטניה, בין השאר באמצעות פתרון סוגיית המשך שליטתה של בריטניה על עֶדן. מגמה זו של נאצר נמשכה עד לפרוץ המלחמה כמעט. בשיחה עם השליח האמריקני רוברט אנדרסון (Anderson) ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה הרחיק נאצר לכת עוד יותר במאמציו להפגין שלווה נפש וביטחון עצמי. הוא סיפר לשליח כי הוא יודע, לא ברור על סמך מה, שישראל תתקוף ראשונה. עם זאת, הוא בטוח שתוצאות העימות יהיו כמובן לטובת מצרים.¹⁶

שבועיים ימים בערך לפני פרוץ המלחמה ניתחו גורמים בסוכנות הביון של ארצות-הברית את מניעי פעילותו של נאצר בתקופה הנדונה. בתזכיר שהוגש לנשיא נקבע, כי מלבד החששות שהיו לנאצר מפני פעולה של ישראל נגד סוריה, הוא ביסס את החלטותיו על ההנחה שצבא מצרים ערוך היטב לספוג מהלומה צבאית של ישראל, אם כי אין אולי בכוחו להביס את ישראל. מעורבותה העמוקה של ארצות-הברית במלחמה בווייטנאם ומכאן חוסר יכולתה להתערב במשבר באופן פעיל לטובת ישראל, מצבה הקשה של כלכלת מצרים, הרצון להסיט את תשומת הלב הציבורית לעבר 'הסכנה הציונית' ואמונתו בדבר 'קנוניה' של ישראל ושל ארצות-הברית נגדו – כל אלה תרמו לגיבוש החלטותיו. עוד נאמר בתזכיר, ובדין, כי נאצר יצא מן 'הסיבוב הראשון', דהיינו שלביו הראשונים של המשבר, כשידו על העליונה. ישראל נקלעה למשבר קשה; כל חלופה שתבחר כרוכה בסיכונים חמורים. אחת האפשרויות הסבירות, קובע התזכיר, שישראל תבחר לתקוף את סוריה וכך תעמיד את מצרים בדילמה קשה: להימנע מתגובה ולאבד את יוקרתה ואת אמינותה או לפעול במצב שאין לה בו יכולת הפתעה.¹⁷

16. על פגישת נאצר-מונטגומרי ראו: דיווח שגרירות בריטניה במצרים אל משרד החוץ של בריטניה, 17 במאי 1967, PRO, FCO 39/265, VK 3/16. על שיחת נאצר-אנדרסון ראו: דיווח שגרירות ארצות-הברית בפורטוגל אל מחלקת המדינה, 2 ביוני 1967, NA, NND 969000, Box 1795.

17. תזכיר סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית, 26 במאי 1967, וכן תזכיר מחלקת המדינה, 25 במאי 1967, LJL, NSF, Country File Middle East Crisis, Vol. 2, Box 106.

את האחריות למשבר הטילו המצרים בעקיבות על ישראל ועל ארצות-הברית. כלפי ישראל טענו גורמים מצריים רשמיים כי המשבר פרץ על רקע כוונותיה של ממשלת אשכול להביא להפלת המשטר בסוריה באמצעות פעולה צבאית רחבת-היקף נגד סוריה. פעילותה זו של ישראל, כך טענו המצרים, מתואמת עם הממשל האמריקני וזוכה לתמיכתו. מצרים, כך הדגישו באוזני נציגי המערב, יודעת על כוונות אלה של ישראל ממקורותיה העצמיים ולא ממקורות סובייטיים, כמו שטענו נציגים של ישראל ושל ארצות-הברית. יש להניח שכוונת מצרים לא היתה לשלול לחלוטין את הטענה שמצרים קיבלה מגורמים סובייטיים מידע על כוונותיה של ישראל לתקוף. כוונת הדברים, כך אפשר להניח, היתה להדגיש שהמידע על אודות כוונותיה ההתקפיות של ישראל הגיע אליהם גם ממקורות שלהם ולא רק ממקורות סובייטיים.¹⁸

ואכן, ממקורות שונים עולה כי גורמים מצריים בכירים הודו שברית-המועצות מסרה למצרים דיווחים בדבר כוונות של ישראל לתקוף את סוריה. בידי זרועות הביון של ארצות-הברית היה מידע מוצק כי ב-11 במאי 1967 העביר שר החוץ של סוריה מסר לשגרירי סוריה בעולם על 'קשר אימפריאליסטי' ההולך ונרקם נגד סוריה. ב-13 במאי הוא שיגר מסר נוסף לשגרירי סוריה ובו דיווח על אפשרות של מתקפה של ישראל נגד סוריה בעתיד הקרוב. ג'ורג' תומה (Tomeh), נציג סוריה באו"ם, העביר תלונה לאו"ם על כוונות ישראל לתקוף את ארצו בדומה להתקפתה על מצרים באוקטובר 1956 (מבצע קדש). עוד מתברר ממקורות אמריקניים, כי ב-13 במאי דיווחו גורמים סובייטיים הן למצרים והן לסוריה על ריכוז גדול של כוחות צה"ל בצפון ועל כוונה של ישראל לתקוף את סוריה. המידע הועבר ישירות לידי של סגן נשיא מצרים אנואר סאדאת, שביקר אז בברית-המועצות.¹⁹

בריאיון עיתונאי לאחר המלחמה דיבר נאצר על התבטאות של אישיות בכירה בישראל ב-12 במאי 1967 בדבר כוונה לפעול נגד סוריה כדי להביא לידי הפלת המשטר בה. קרוב לוודאי שכוונתה היתה להתבטאויות של ראש אמ"ן אהרון יריב בעניין זה. התבטאות זו, כך טען, המלווה במידע אחר שנמסר לידי מצרים, איששה את החששות של מצרים בדבר כוונותיה של ישראל לתקוף את סוריה. מבדיקה של שמעון שמיר מתברר כי ב-12 במאי קיים ראש אמ"ן תדריך חוץ בנושא היחסים בין ישראל לסוריה. באחת מסוכנויות הידיעות נמסרה הידיעה הבאה על אודות המפגש: 'מקור ישראלי בכיר אמר היום שישראל תבצע פעולה צבאית מוגבלת המיועדת להביא להפלת המשטר בסוריה, אם לא תפסיק סוריה את פעילותה העוינת נגד ישראל. משקיפים צבאיים בישראל מסרו כי מדובר בפעולה בהיקף כמעט מלחמתי.'²⁰ ניסוח זה, כך עולה מן הבדיקה, חורג מן הנוסח המקורי של דברי

18. ראו: תזכיר מחלקת המדינה, הנשיא במשבר במזרח התיכון, 12 במאי-19 ביוני 1967, 19 בדצמבר 1968, LJI, NSF, NSC Histories, The Middle East Crisis, Vol. 1, Tabs 1-10, No. 2

19. שם.

20. ראו: שמעון שמיר, סמינריון בנושא המזרח התיכון עשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים, משבר מאי-יוני 1967, אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, עמ' 17.

יריב, אך לא ממה שהשתמע מהם. במקור דיבר יריב על הצורך להבהיר למשטר בסוריה כי הרווח שהוא צופה לקבל מפעילותו העוינת נגד ישראל נמוך מן ההפסד הצפוי לו בגין פעילות זו. עם זאת, יריב אכן הוסיף כי הדרך היחידה הבטוחה להשגת יעד זה היא 'פעולה גדולה בהיקף גדול ובעוצמה רבה', ואלה דבריו: The only sure and safe answer to the problem is a military operation of great size and strength לקשר את הדברים האלה, שהיו מפורשים למדי, אל הצהרותיו הפומביות של הרמטכ"ל בדבר הצורך להביא לידי הפלת השלטון בסוריה. הוא הניח בסבירות רבה, שגם יריב כיוון לאותו יעד. ואכן עולה הרושם שיריב הרגיש מיד במשמעות החמורה של הדברים ומיהר לסייג אותם: 'אין זה אומר שפעולה אשר מובטח כי תביא לתוצאות הרצויות היא גם אפשרית. אני סבור שיש סיכויים סבירים למצוא פתרון לבעיה באמצעות פעולה צבאית בהיקף קטן מזו שדובר עליה קודם לכן'.²¹

על-פי אחד המקורות שיגרה הנהגת מצרים לסוריה את מחמוד פאוזי (Mahmoud Fawzi), סגן שר החוץ שלה, כדי לבחון את אמיתות המידע על ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הצפון וכוונות התקפיות של ישראל נגד סוריה. פאוזי כתב בזכרונו כי לא מצא אימות כלשהו לחששות של סוריה מפני ריכוזים גדולים של צה"ל בגבול הצפון. עם הערכה זו חזר פאוזי לקהיר וניסה למסור אותה לדרג המדיני הבכיר, אבל איש לא מצא עניין בדבריו. באותה שעה, כך אפשר לשער, השאלה אם יש או אין ריכוזים של צה"ל בצפון כבר לא עניינה ממש את הצד המצרי. ואז, כך כתב, 'התחלתי לתפוס שעניין ריכוזי הכוחות הישראליים על גבול סוריה אינו הסיבה היחידה, או אפילו לא הסיבה העיקרית, לפעולות הגיוס ולהזות הכוחות החפוזים שמצרים נקטה במהירות כה רבה'.²²

אחריות כבדה לא פחות לפרוץ המשבר הטילה מצרים על כתפיה של ארצות-הברית. את הטענות כלפי ארצות-הברית אפשר לחלק לשני סוגים: טענות שהדגישו את אחריותה הכוללת של ארצות-הברית להקמת מדינת ישראל ואת הסיוע הנרחב שהעניקה לה מאז הקמתה. סיוע זה, כך נטען, עודד את ישראל לאמץ מדיניות תוקפנית נגד העולם הערבי כל השנים. הטענות מן הסוג השני נגעו לאחריותה של ארצות-הברית לפרוץ המשבר הנוכחי. דוברים מצרים חזרו וטענו שלפני פרוץ המשבר שקדם למלחמת ששת הימים הבהירה ארצות-הברית לישראל כי מובטחת לה הגנה באמצעות ספינות הצי השישי המשייטות בים התיכון. בשל כך, הדגישה מצרים, גדל בטחונה העצמי של ישראל והיא החלה לרקום מזימות נגד שכנותיה, ובייחוד נגד סוריה. יתר-על-כן, מתחילת המשבר, כך טענה מצרים, הפגין הממשל האמריקני תמיכה כמעט מוחלטת בישראל. בכך הציבה ארצות-הברית את עצמה בעימות עם מצרים, ובמידה רבה עם כלל מדינות ערב. טענות דומות למדי העלו גם נציגים סורים רשמיים לפני נציגים מערביים.²³

21. שם, עמ' 18-19.

22. שם, עמ' 21.

23. דיווח שגרירות ארצות-הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, Box NA, NND 969000.

מלבד אחריותה הראשונית של ארצות-הברית למדיניותה המתגרה של ישראל כלפי העולם הערבי, האשימו אותה גורמים מצריים רמי דרג בנסיגות לחסל את המשטר הקיים במצרים ואת הנשיא נאצר עצמו. חודשים אחדים לפני פרוץ המלחמה דיווח שגריר ארצות-הברית במצרים שכמעט כל הפקידות הבכירה במצרים משוכנעת בנכונות הטענות בנוגע לכוונותיה של סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית (ה-CIA) לפגוע במשטר המצרי בכלל ובנשיא נאצר בפרט. לדברי השגריר, מקצת הפקידים מאמינים כי ה-CIA מנהל בעניין זה 'מדיניות עצמאית' וכי גורמים אחרים בממשל האמריקני אינם מודעים לה כלל. טענה דומה הציג מחמוד ריאד, שר החוץ של מצרים, לפני שגריר ארצות-הברית במצרים. לדבריו, יש בידי מצרים 'ראיות מוצקות' לביסוס טענות אלה. הנשיא נאצר עצמו העלה את הסוגיה הזאת כבדרך אגב בשיחה עם מזכיר האו"ם או תאנט באמרו שלא יוכל להשתתף בכינוס ראשי מדינות אפריקה, שהיה אמור להיערך בקינשאסה באוגוסט 1967, עקב חששותיו שה-CIA ינסה לחסלו שם.²⁴

בתזכיר של משרד החוץ של מצרים מ-25 במאי 1967 ניתן ביטוי להלכי הרוח, לעמדות ולהערכות שרווחו בהנהגת מצרים בתקופה הנדונה. התזכיר מדגיש את 'התרוממות הרוח' שרווחה בהנהגת מצרים בתקופה נוכח 'הניצחון האסטרטגי' הממשמש ובא. עוד נאמר בתזכיר, כי 'בשבועות האחרונים נתקבלו מספר ידיעות המצביעות על האפשרות שישראל תבצע פעולה צבאית בקנה מידה גדול נגד סוריה'. מדובר בפעולה מתואמת עם מעצמות המערב, ובעיקר עם ארצות-הברית. בתזכיר המצרי נקבע כי ישראל פעלה על בסיס ההערכה כי 'יש גורמים המגבילים את חופש הפעולה הצבאי של מצרים' בציינו את מעורבותה של מצרים בתימן, את הקרע בעולם הערבי, את המחלוקות ביחסי מצרים ומעצמות המערב, את כשלון תוכנית ההטיה של מקורות הירדן ואת נוכחות כוחות האו"ם בסיני. לפי התזכיר, מהלכיה הנועזים של מצרים הובילו ל'הגבלת חופש הפעולה הצבאי של ישראל וליצירת איום על קיומה, שלא היה דוגמתו מאז היווסדה'. חסימת המצרים, לפי הנאמר, תגרום לישראל נזקים כלכליים ניכרים. מהלכיה של מצרים הרימו את קרנה בעולם הערבי והעמידו את מדינות ערב הפרו-מערביות במצב חמור של מגננה. ככלל, אין ספק שצעדיה של מצרים יצרו מציאות חדשה באזור, הנוחה מאוד למצרים וקשה מאוד לישראל.²⁵

יחד עם הצגת עמדות נחרצות ומיליטנטיות טרחה מצרים גם להדגיש מגמות מתונות בהבהירה, גם בדרגים הגבוהים ביותר, שהיא לא תפתח במלחמה. הנשיא נאצר ושר החוץ ריאד חזרו על עמדה זו באמנם, גם כאשר האפשרות שישראל תתקוף נראתה ממשית, כי מצרים מוכנה לספוג 'מכה ראשונה'. ואכן חשוב להדגיש בהקשר זה, שעד פרוץ המלחמה

24. שיחת שגריר ארצות-הברית במצרים עם מחמוד ריאד, שר החוץ של מצרים, דיווח שגרירות ארצות-הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 23 במאי 1967, שם.

25. סקירת מודיעין מיוחדת, הערכת מצב מצרית בסוף מאי 67, המטה הכללי, אגף המודיעין, 16 באוגוסט 1967, ארכיון בן-גוריון (אב"ג), תיעוד כרונולוגי כללי (השלמות 8).

העריכו גורמי הביון בממשל האמריקני כי היערכות הצבא המצרי בסיני היא בעלת אופי הגנתי.²⁶

לאחר מעשה, על רקע תוצאותיה מרחיקות הלכת של המתקפה המקדימה של ישראל, נראית עמדה מצרית זו כבעלת ממד של 'הקרבה'. ואולם נראה שבאמצעות התחייבות שלא לפתוח במלחמה ביקשה מצרים להניא את ישראל ממתקפה מקדימה. אין ספק שהתמשכות המצב של מְצָרִים חסומים בשעה שכוחות מצריים רבים מוצבים בסיני שירתה את האינטרסים של מצרים והעמידה את ישראל במצב לא אפשרי. התחייבותה של מצרים להימנע ממכה מקדימה הקשתה על ישראל לנקוט צעד כזה. בהיעדר מכה מקדימה ישראל היתה מוצאת את עצמה עד מהרה בסטטוס קוו חדש, שיכולתה להביא לידי שינוי הולכת ופוחתת. משמעותו הברורה של סטטוס קוו זה היתה תבוסה משפילה לישראל בלי שמצרים נאלצה לירות ולו ירייה אחת.

ראש אמ"ן בעת ההיא, אהרון יריב, ציטט בהרצאה את דבריו של מפקד המודיעין המצרי בזמן המלחמה, פאריק סאלח א־דין אל־חדידי, המבססים את ההערכה שמצרים נערכה לספיגת מתקפה ישראלית מקדימה: 'ביום 25-26 במאי 1967, סיפר חדידי, נקראנו לשיבת מטה בפיקוד העליון, בהשתתפות נשיא המדינה [נאצר] [...] התנהל ויכוח בין הנשיא ובין מפקד חיל האוויר. נאצר אמר: "גמרנו, כבר קיבלנו החלטה לא להתחיל במכה ראשונה". מפקד חיל האוויר אמר לנשיא כי אם היהודים ינחיתו את המכה הראשונה, יהיה מצבה של מצרים שונה לחלוטין. נאצר ענה: "זוהי החלטה פוליטית, ועל איש הצבא לבצע אותה". אותו ויכוח חזר על עצמו גם ב־26 במאי וב־2 ביוני. לחיל האוויר המצרי ניתנו הוראות האוסרות עליו לפתוח במהלומה הראשונה'.²⁷

היו מניעיה של עמדה מצרית זו אשר יהיו, בדבר אחד לא יכול להיות ספק – היא מצביעה על ביטחון עצמי רב של הנהגת מצרים בנוגע לתוצאותיו של עימות אפשרי עם ישראל. הנשיא נאצר נתן לכך ביטוי מובהק בנאומו ב־26 במאי 1967. נאצר דיבר על השינוי המהפכני שחל בעמדה המצרית בשאלת העימות הצבאי עם ישראל, ועל תכליתו של עימות כזה: 'אנחנו חייבנו ליום שבו נהיה מוכנים לגמרי. [...] בזמן האחרון חשנו שכוחנו מספיק, שאם ניכנס למערכה, בעזרת האל, נוכל לנצח. ההשתלטות על שרם אל־שייה פירושה היה עימות עם ישראל. [...] שאנו מוכנים להיכנס למלחמה כוללת עם ישראל. [...] המערכה תהיה כוללת והיעד היסודי שלנו יהיה השמדת ישראל. לא הייתי יכול לומר דברים כאלה לפני חמש או אפילו שלוש שנים. היום אני אומר דברים כאלה מפני שאני בטוח בדברי'.²⁸

26. ראו: שיחת הנשיא נאצר עם מזכיר האו"ם או תאנט, דיווח שגרירות ארצות־הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 26 במאי 1967, Box 1795, NND 969000, NA.

27. הרצאת אהרון יריב, סמינריון בנושא המזרח התיכון עשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים, משבר מאי-יוני 1967, אוניברסיטת תל־אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 13 בינואר 1988, עמ' 9.

28. ראו: אבא אבן, פרקי חיים, ב, תל־אביב 1978, עמ' 359-360.

אפשרות אחרת להסברת עמדת מצרים היא, שמצרים הסתמכה יתר על המידה על בטחונות שקיבלה מן הממשל האמריקני ולפיהם ישראל לא תעז לפתוח בפעולה מלחמתית בהיעדר תמיכתה של ארצות־הברית. הממשל האמריקני הבהיר למצרים כי לא זו בלבד שאין הוא תומך בפעולה צבאית של ישראל אלא שהוא אף עושה כל מאמץ להזהיר אותה מפני מהלך כזה. מעניין בהקשר זה, כי בתזכיר של משרד החוץ של מצרים אכן ניתן ביטוי להערכה שישאל לא תצא למערכה נגד מצרים בלא תמיכתה של ארצות־הברית. נאמר בו כי 'כל הסימנים [...] מעידים כי ישראל אינה מוכנה בנסיבות הקימות להיכנס לבדה למערכה נגד מצרים'. הסיכויים לפעולה צבאית של ישראל מותנים בראש ובראשונה בתמיכת המעצמות הגדולות מחוץ לאזור. בשלב זה לא סביר שתינתן לישראל התמיכה שהיא רוצה. בין מעצמות המערב קיימת מחלוקת רצינית בשאלת המשך הטיפול במשבר. צרפת שואפת להתרחק מכל אפשרות של מעורבות צבאית בסכסוך. בשיקוליה בדבר אפשרות של מעורבות לטובת ישראל תהיה ארצות־הברית חייבת להביא בחשבון תגובות קשות של ברית־המועצות, חסימת תעלת סואץ על כל הכרוך בה למערב, תגובה צבאית של מצרים נגד יעדים אמריקניים, פגיעה במקורות הנפט והתקוממות גדולה בעולם הערבי נגד ארצות־הברית.²⁹

ייתכן גם שהמצרים העריכו שגם אם ישראל תתקיף, זו תהיה פעולה מוגבלת שמצרים לא תתקשה לספוג אותה ולנהל אחר־כך משא־ומתן על הסדר כלשהו מתוך עמדה של עליונות. אין זה מן הנמנע, אם כי אין ראיות לכך, כי המצרים העריכו שלאחר מתקפה ישראלית מוגבלת יפתח משא־ומתן שבו תוכל אולי מצרים להציע הפסקת הסגר על מצרי טיראן בתמורה לפיקוח בין־לאומי הדוק על פעילותה הגרעינית של ישראל. אפשרות אחרת, שאי־אפשר לשלול אותה, היא שמצרים ניסתה צעד של הונאה שנועד 'להרדים' את ישראל, וכי מצרים שאפה לפתוח במלחמה יזומה על בסיס הפתעה אסטרטגית ומעבר מהיר מהיערכות הגנתית להיערכות להתקפה.

מאפייני הערכת המצב

פרוץ המשבר הצבאי־המדיני ערב מלחמת ששת הימים היה הפתעה מוחלטת לישראל. לימים הודה ראש אמ"ן דאז אהרון יריב: 'המהלך היוזם והמאורגן – לא בהסתר, באופן מופגן – של הכנסת כוחות מצריים לסיני היה מהלך שהפתיע אותנו הפתעה אסטרטגית. אבל מאחר שהוא בא במופגן, ומאחר שמבחינת יכולתו של המודיעין לכסות את סיני, מצבנו היה טוב מאוד אז, כמובן שעצם העובדה של התזווה היא לא היתה הפתעה, אלא ההפתעה היתה עצם ההחלטה על הכנסת כוחות לסיני'. בנוגע ליעדיו של המהלך שנקטה מצרים, ליריב לא היה

29. סקירת מודיעין מיוחדת, הערכת מצב מצרית בסוף מאי 67, המטה הכללי, אגף המודיעין, 16 באוגוסט 1967, אב"ג, תיעוד כרונולוגי כללי (השלמות 8).

ספק שהוא נועד ליצור מציאות טריטוריאלית חדשה במזרח התיכון, שונה במידה רבה מזו שנוצרה בעקבות מלחמת העצמאות וחתומת הסכמי שביתת-הנשק; הוא קובע, וקשה לדעת על סמך מה, כי 'נאצר התכוון כנראה להחזיר את ישראל למה שרבים קוראים "ממדיה הטבעיים"; דהיינו - גבולות החלוקה של 1947, בהתאם לגבולות שקבעה החלטת האו"ם. זאת על ידי מהלכים מדיניים משולבים במהלכים צבאיים וצבאיים למחצה'.³⁰

בפרק הזמן שלפני המלחמה אימצו גורמי הערכה רשמיים בישראל את הסברה, כי מאז מבצע קדש מצרים מודעת לנחיתותה הצבאית מול ישראל ולפיכך היא תימנע מצעדים העלולים להביא אותה לידי עימות מלחמתי עם ישראל בעתיד הנראה לעין. בישראל העריכו שמצרים תנהג כך גם במחיר של אי-מימוש מחויבותה הכלל-ערבית והבילטרלית כלפי סוריה. ביטוי בולט להערכת מצב זו נתן הרמטכ"ל רבין בריאיון עיתונאי בערב יום העצמאות 1967. בריאיון נשאל רבין: 'באילו מידה השפיעה לדעתך תגובת חיל האוויר ב-7 באפריל על הצבא הסורי והנהגתו. מה דעתך על עמדת מצרים בעת התקרית ואחריה'. תשובתו של רבין מפיגנה את תחושת הביטחון העצמי של צה"ל בעקבות ההסלמה בגבול הסורי ואת ההערכה המוצקה למדי כי תקריות אלה לא יובילו למעורבות מצרית בסכסוך:

תקרית ה-7 באפריל המחישה מה שאמרנו תמיד שבהתנגשות ישירה בינינו לבין הצבא הסורי - אין לנו ספק ידו של מי תהיה על העליונה. ההמחשה העיקרית לכך היתה בעיקרה בקרב האווירי [שהתחולל ב-7 באפריל 1967]. המסקנה הסורית היא בינתיים הסתת עיקר המאמץ לפגוע בישראל לתחום ההבלנות [פעילות מחבלים]. אני מניח שלנוכח ניסיון העבר הלא רחוק לא ישישו הסורים להתנגשות אווירית או צבאית רצינית עם ישראל, לפחות לא בעתיד הקרוב. ובאשר לעמדה המצרית. עמדה זו הובהרה מספר פעמים, גם אחרי פעולת צה"ל בסמוע. מצרים אמרה כי בתקריות מוגבלות מבחינת היקף ומשך פעולה מתפקידה של כל מדינה ומדינה לטפל בפעולה המתבצעת נגדה בכוחות עצמה. ואם נזכור שעניינה המרכזי של מצרים הוא בוודאי לא התנגשות עם ישראל, וידיעתה הקרובה של מצרים את חוסר היציבות בסוריה, הרי יש להניח שהמצרים ישקלו היטב לפני קבלת החלטה שיהיה בה כדי לסכך אותם עם ישראל.³¹

הערכת המצב בישראל נשענה בעיקר על העובדה שהדרגים הבכירים ביותר בהנהגה המצרית, לרבות הנשיא נאצר עצמו, חזרו והבהירו, הן בהצהרות גלויות והן במגעים דיפלומטיים

30. ראו: הרצאת אהרון יריב (לעיל הערה 27) עמ' 7-8. על ממד ההפתעה בכניסת הכוחות המצריים לסיני ראו: עמי גלוסקא, אשכול תן פקודה: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, תל-אביב 2004, עמ' 218-219.

31. כידוע, באותו יום התפתחו תקריות אש רחבות בגבול סוריה-ישראל. במהלך התקריות התנהלו קרבות אוויר ובהם הופלו שישה מטוסים של חיל האוויר הסורי. משה שי, 'הרמטכ"ל: פעולת עונשין אחת לא הספיקה לסורים', היום, ללא תאריך, ארכיון הקיבוץ המאוחד (אק"מ), חטיבה 15, גלילי, תיק 1-2, מכל 94.

חשאיים, כי אין פניה של מצרים לעימות צבאי עם ישראל, וכי היא לא תיתן לגורמים מיליטנטיים בעולם הערבי לגרור אותה למלחמה בניגוד לרצונה. התבטאויות אלה לא יכלו שלא להתפרש כהודאה של הנהגת מצרים בחולשתה המדינית והצבאית מול מדינת ישראל. במאי 1967 לא נראָה שנוצרו נסיבות חדשות שיחייבו שינוי בהערכת מצב זו. לדברי שמעון שמיר:

מאז ראשית שנות ה־60 נאצר הלך ונבלם באפיקים שונים, שבהם התנהלה פעילותו העיקרית. הצמיחה הכלכלית פסקה. הצבא [המצרי] היה תקוע [במלחמת האזרחים] בתימן. הניטרליזם החיובי [גוש של מדינות בלתי־מזדהות בראשות ראש ממשלת הודו, נהרו, נשיא יוגוסלביה, טיטו, ונשיא מצרים, נאצר] התמוטט [...]. התלות בסובייטים גברה. במציאות הפאן־ערבית נאצר נחל בזיונות האחד אחרי השני בוועידות הפיסגה, וכל נסיונות האיחוד שלו. בתוך מצרים הרפורמה האגררית נבלמה [...]. הבעיות הכלכליות־הפנימיות הלכו והחריפו ולא נראה היה איזה מוצא.³²

ההנחה היתה כי בנסיבות אלה של חולשה כה בולטת בתחומים כה מגוונים תירצע הנהגת מצרים מעימות עם ישראל. נראה שבתהליך החשיבה לא נתנו את הדעת לאפשרות שדווקא חולשה זו עשויה לדחוף את נאצר לפעולות הרפתקניות רוויות הימור, שיוציאו אותו, כך אולי קיווה, מן המצר.³³ בהופעתו בוועדת החוץ והביטחון בנובמבר 1966 נתן ראש הממשלה אשכול ביטוי בולט להערכת המצב הרועעת של ישראל בעת ההיא:

מאזן הכוחות הצבאי בינינו לבין ארצות ערב הינו משיע רצון [...] מחוץ לסוריה נראה כי מדינות ערב אינן מעונינות עכשיו במלחמה בישראל, וזה בגלל: יחסי הכוחות, הקרע הבינערבי ובגלל הסתבכויות פנימיות, כמו של מצרים בתימן, צבא עיראק עם הכורדים וכו'. תכנית הטילים המצרית עומדת כיום בפני שוקת שבורה, אם כי מן הדין שנמשיך לעקוב בקפדנות אחר צעדיה של מצרים בכיוון זה [...] החלטות ועידת הפסגה של מדינות ערב משנת 1964 על סיכול תכנית המים של ישראל, על הטיית מקורות הירדן ועל הקמת פיקוד משותף יעיל, או שלא בוצעו כלל או שהוחלל בכיצוען בצורה חלשה, כמו בסוריה, במרחק של 20-25 ק"מ מראשי המעינות. את תגובתנו במשך השנים אתם יודעים. הם ממשיכים עכשיו לעבוד בכוח מוקטן יותר משעבדו לפני שהגבנו כפי שהגבנו. הפילוג בעולם הערבי הוא כפי שלא היה אף פעם [...] מעמדו של

32. שמיר (לעיל הערה 20), עמ' 25.

33. במגע עם הממשל האמריקני חזרו נציגי מצרים והבהירו כי מצרים נחושה בהחלטתה 'להקפא' (Putting in the Ice-Box) את הסכסוך עם ישראל. ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND, 969000, Box 2490

נאצר נחלש לא רק בעולם הערבי אלא גם בתוך מצרים גופה על רקע הכשלון בתימן ועל רקע המשבר הכלכלי הגובר.³⁴

כאמור, באביב שנת 1967 לא נראו סיבות המחייבות שינוי בהערכת המצב בנוגע לסבירותה של מלחמה באזור. לא היה שום סימן לכך שמצרים שינתה את הערכת המצב שלה בנוגע ליחסי הכוחות בינה לבין ישראל, זו שאימצה לאחר מבצע קדש. ההערכה שמצרים פועלת על בסיס נחיתות אסטרטגית מול ישראל עדיין היתה תקפה. חלק ניכר של צבא מצרים עדיין היה בתימן. תקריות הגבול עם סוריה כבר נעשו עניין שבשגרה ולא נראה שהן מחייבות שינוי בתגובה המצרית ה'מקובלת' זה שנים – גינוי ישראל והימנעות מצעדים העלולים להביא לידי עימות צבאי עמה. סיכומו של דבר, לפי כל הסימנים מצב זה עתיד היה להימשך עוד שנים רבות.³⁵

ריכוז הכוחות המצריים בסיני, סילוק כוחות האו"ם מסיני ויותר מכול חסימת מצרי טיראן לשיט של ספינות ישראל וספינות זרות נושאות 'חומרים אסטרטגיים' לישראל סימלו אפוא מפנה חמור, לא צפוי, בעמדת מצרים. מהלכים אלה הדגישו חד-משמעית את הכשל המודיעיני שליווה את תקופת ההמתנה. ימים אחדים לאחר תום המלחמה הופיע שר הביטחון משה דיין בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת וציין הערכות מצב אחדות, צבאיות ופוליטיות, שרווחו לפני המלחמה והופרכו במשבר שקדם לה:

ראשית, הערכתנו לגבי התגובה שתהיה על הפעילות שלנו נגד סוריה, נגד אל פתח. הערכתנו בענין זה לא היתה נכונה. לא הערכנו באיזו מידה תראה את עצמה מצרים חייבת או נאלצת להגיב ולהשתתף במערכה. כולנו סברנו כי היא עסוקה בתימן ואינה יכולה להיפנות. נתפסנו בזה שנאצר התרה בסורים באמרו שלא ייכנס למלחמה עם ישראל בשל פיצוץ זה או אחר. אולי הוא עצמו העריך כך. אולם, כדור השלג התגלגל והצטברות הפעילויות, גם ענין סמוע, והתגובה של ירדן נגד מצרים: איפה חיל האוויר שלכם? מדוע אתם נותנים לישראלים לעבור דרך מיצרי טיראן? [חייבו את מצרים לתגובה] [...] איני יודע אם האמינו המצרים בתום לב שאנו עומדים לתקוף את סוריה. אך גם אם היו להם שיקולים אחרים, עובדה היא שענין סוריה היווה גורם מרכזי לתגובתה החריפה של מצרים. ומה שחשוב לנו הוא שלא הערכנו כי אכן כך יהיה. הנחה שנייה שהיתה לא נכונה היא הנחתנו כי כניסת הכוחות המצריים לסיני היתה מסע

34. דברי ראש הממשלה לוי אשכול, פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 22 בנובמבר 1966, ג"מ א-6181/3.

35. על הערכות המצב בנוגע לסבירותה של מלחמה בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים ראו עדות שייקה גביש, יום עיון על תקופת ההמתנה, 4 בספטמבר 1989, אפעל, יד טבנקין, המדור לתייעוד בעל-פה, עמ' 59-60.

ראווה [...] הנחה שלישית שהיתה לא נכונה היא שקשה יהיה למצרים לסלק את כוחות האו"ם משארם א־שייח [...] התברר שאין המנגנון הזה קשה לשילוח.³⁶

על בסיס הנחות שגויות אלה אימצה ישראל, לדעת דיין, מדיניות שגויה בתגובותיה על הפעילות המצרית. דיין סבר שישראל שגתה בהחלטתה להבליג על סגירת המצרים לשיט של ספינותיה:

אחרי זה קיבל המושג 'ירייה ראשונה' משמעות מופרות. דבר בעל משמעות פוליטית חשובה הוא מי פותח במלחמה. ואולם, לדעתי, סגירת המיצרים היוותה את הירייה המלחמתית הראשונה של נאצר, ואנו נתנו לו [אפשרות] לברוח מזה. היה זה אקט מלחמתי מובהק ללא כחל וסרק של בלוקדה, שהצדיק פעולה צבאית שלנו. ואנו נתנו לנאצר לבלוע זאת מבלי תגובה מצידנו. נכון שהיתה פנייה אמריקנית לתת להם לשם כך ארבעים ושמונה שעות. זאת יכולנו לתת. לאחר מכן עמדה בפני ישראל ההכרעה אם היא רואה בזה אקט מלחמתי ויוצאת על כך למלחמה, או שאין מגיבים מיד. [בשל היעדר תגובה] אנו נקלענו למצב מאוד מסוכן [...] [היתה גם הנחה שגויה] שארצות־הברית תוכל לפתוח לנו את המיצרים [...] אני רואה כשגיאה את ההנחה שארצות־הברית היתה מסוגלת או נכונה להבטיח בשבילנו את חופש השיט [...] היתה זו מדיניות מוטעית לחשוב כך. גם אילו היו האמריקנים עושים משהו בתחום זה, לא היה בכך כדי לפתור כמלוא הנימה את שאלת ערעור מאזן הכוחות על רקע ריכוז הכוחות המצריים בסיני.³⁷

על רקע ההערכה שאין למצרים כוונות לעימות מלחמתי עם ישראל, תהתה ההנהגה בישראל על צעדיה המתגרים של מצרים. לא היה ספק שמצרים מבינה היטב את משמעות צעדיה ואת חומרתם, וכי היא נתנה את הדעת לאפשרות סבירה שישראל תגיב תגובה צבאית בהיקף רחב. גם על רקע זה התקשו גורמי הערכה בישראל והנהגה המדינית לתת תשובות החלטיות לשאלות חשובות שהתבקשו מן המצב החדש שנוצר. בהיעדר תשובות חד־משמעיות היה גם קשה לגבש מדיניות תגובה ברורה ונחרצת. לפני הנהגת המדינה עמדו השאלות העיקריות האלה:

א. האם החליטה מצרים חד־משמעית לסגת מן המגמה של 'הקפאת הסכסוך', שנקטה מאז מבצע סיני?

36. דברי שר הביטחון משה דיין, פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 13 ביוני 1967, ג"מ א-7/8161. באופוריה שסחפה את המדינה כולה לאחר הניצחון הגדול במלחמה לא נמצא מי שיתבע לחקור את הכשל המודיעיני ואת סיבותיו.

37. דברי שר הביטחון משה דיין, שם. ראו גם: אריה בראון, חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים, תל־אביב 1997, עמ' 17.

ב. מה גרם למפנה זה? האם מאמינה מצרים באמת ובתמים כי בכוונת ישראל לתקוף את סוריה או שמא נועדה טענה זו להצדיק מהלך מלחמתי שיעדין מרחיקי לכת הרבה יותר מהגנה על סוריה?

ג. האם הצליחה מצרים לפתח או לרכוש בחשאי מערכות נשק מתקדמות, המעניקות לה הרגשה של עליונות ביחסי הכוחות שלה עם ישראל?

ד. האם העניקה ברית המועצות למצרים תמיכה מדינית-צבאית לקראת אפשרות של עימות צבאי באזור?

ה. האם קיימת אפשרות סבירה של מהלך צבאי יזום של מצרים נגד ישראל, וביחוד אפשרות להפצצה מסיבית של יעדים אסטרטגיים וריכוזי אוכלוסייה?

ו. מה עמדת הממשל האמריקני במשבר? האם יעמוד בהתחייבויות שנתן לישראל בסתר ובגלוי? האם ישלים עם מהלך צבאי יזום של ישראל?

כאמור, לשאלות אלה ואחרות לא היו לישראל תשובות ברורות. בשלבים הראשונים של המשבר נראה בעליל כי ישראל אינה מתייחסת בחומרה יתרה למהלכיה הצבאיים של מצרים, וודאי שאינה רואה בהם סיכון ממשי ומידי. להערכתנו, תרם לראייה הזאת של ישראל גם ריכוז הכוחות המצריים בסיני שנעשה בגלוי ובראווות. היה אפשר להניח כי מדינה המבקשת ליזום פעולה צבאית נגד שכנתה תעשה זאת בחשאי. התקדים של ריכוז הכוחות המצריים בסיני בינואר 1960 (מבצע רותם), שהסתיים ב'התקפלותם' ללא עימות כלשהו, נתן מקום לסברה שגם הפעם תסתפק מצרים ב'הפגנת שרירים', שתשפר את מעמדה בעולם הערבי, אך לא תרחיק לכת יותר מכך. האיפוק שגילתה ברית המועצות בתגובותיה הראשונות, שבמעשה הרשמיים עם ישראל העבירה מסר של 'עסקים כרגיל', תרם אף הוא קרוב לוודאי להערכת המצב הרגועה יחסית של ישראל בשלבי הראשונים של המשבר.³⁸

בישיבת הממשלה ב-16 במאי 1967 מסר ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול סקירה קצרה על תגבור הכוחות המצריים בסיני:

ההערכה היא, כי על רקע הידיעות והפניות שהגיעו למצרים מסוריה, באשר לכוונת ישראל לפעולה נרחבת נגד סוריה, על רקע ההצהרות והאזהרות הישראליות בימים האחרונים, ועל רקע המצב הקשה בו נמצאה מצרים לאחר ה-7 באפריל, התגבשה החלטה מצרית, לפיה אין ביכולתה במצב הנוכחי לשבת באפס מעשה. על כן החליטו להפגין את נכונותם לבוא לעזרת סוריה במסגרת מימוש הסכם ההגנה המשותף מול האיום הישראלי. יחד עם זאת, יש להניח כי המצרים מקווים על ידי פעולותיהם והפגנתם להשיג אפקט מעשי של הרתעת ישראל מפני מימוש איומה. בביצוע צעד זה של המצרים יש משום הישג סורי באשר הצליחו לגרור את מצרים בעל כורחה להתייבב גלויות לימינה, ולתת בכך גיבוי עקיף למדיניותה הקיצונית של דמשק כלפי ישראל

38. ראו: לקט אגף המודיעין במטה הכללי, 23 ו-26 בפברואר 1960, ארכיון צה"ל (א"צ) 1034/65/439.

[...] באשר לכוונות המצריות – סביר כי יתערבו רק במקרה של התקפה נרחבת [של ישראל על סוריה] הכוללת כיבוש שטחים והחזקתם.³⁹

לא התפתח דיון בעקבות הדיווח, ואשכול מיהר לעבור לדיון בנושאים מדיניים-כלכליים. בישיבה בלשכת הרמטכ"ל בבוקר 16 במאי קבע הרמטכ"ל רבין כי כניסת הכוחות המצריים לסיני נועדה למנוע מצה"ל חופש פעולה בצפון, דהיינו להרתיע את צה"ל מפעולה צבאית נגד סוריה. על רקע זה קבע הרמטכ"ל שצה"ל חייב להיערך בגבול הדרום בצורה שתבטיח את חופש הפעולה שלו גם אם יצטרך לפעול בצפון. עם זאת העריך רבין שאין בתנועות הצבא המצרי משום איום ממשי על ישראל. בדיון הוחלט לתגבר את הכוחות בדרום ולהעמיד כוחות צבא בכוונות לקראת תגבור נוסף. אלוף פיקוד הדרום ישעיהו גביש סבר שהקצאת הכוחות לפיקוד קטנה מדי; הוא דרש להעמיד לרשות הפיקוד כוחות נוספים וגם לקרב את הכוחות אל הגבול ולא להשאירם בבסיסי הקבע שלהם.⁴⁰ בישיבת המטכ"ל ב־17 במאי מסר יריב, ראש אמ"ן, את הערכתו לפשר המהלכים המצריים ואת מסקנתו שמצרים אינה מעוניינת בעימות מלחמתי עם ישראל:

בסוף השבוע שעבר הגיעו הסורים למסקנה, שעומדים אנו לעלות עליהם בכוח. את זאת יכול אני לאמר עתה בביטחון [...] יתכן [...] שהמצרים קיבלו בשלב ראשון את המודיעין שנתנו להם הסורים, ואולי מצאו לכך גם אישורים בשטח. ההערכה המצרית היתה שאנו הולכים לתקוף את הסורים ביבשה, כלומר: מבצע גדול, הנופל בקטגוריה של מה שהם קוראים התקפה טוטאלית. מאחר שהערכתם והחלטתם [של המצרים] היא שעל דבר כזה אינם יכולים לעבור לסדר היום [...] לכן צריך לעשות מהלך שיוודע שערוכים הם למצב [...] לכן ראינו העלאת כוונות כללית בכוחות המזויינים המצריים [ואחר כך] [...] התחילו להזיז כוחות לתוך סיני בפומבי ובהפגנות רבה. זה ענה להם, כמובן, על כמה מטרות: א. להרתיע אותנו, להשפיע על המעצמות לחוץ עלינו שלא נעשה מה שהם העריכו או הסורים מעריכים, שנעשה. ב. יש להם רווח מיידי בפרסטיז'ה. ג. זה מבחן כוח של מצרים בעולם הערבי כלפי ישראל [הם מוכיחים שהם אינם פוחדים מפני ישראל].⁴¹

דומה למדי היתה הערכת הרמטכ"ל בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב־17 במאי. מדבריו עולה כי באותו שלב לא היה ברור לישראל המניע של סוריה לטעון לריכוזי כוחות של ישראל בגבולה. האו"ם, לדברי רבין, הציע לערוך ביקורת של מצבת הכוחות באזורים המפורזים ובאזורי ההגנה בקרבת הגבול. ישראל הסכימה וסוריה השהתה את תשובתה: 'אם לסורים

39. דיווח ראש הממשלה, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 16 במאי 1967, ג"מ א-4/8164.

40. על דיווח הרמטכ"ל יצחק רבין ראו: אג"ם/מה"ד היסטוריה, מלחמת ששת הימים – המערכה בוירה המצרית, דצמבר 1971, עמ' 41-42.

41. דיון המטה הכללי של צה"ל, 16/67, 17 במאי 1967, ארכיון מרכז רבין.

היה עניין של ממש לבדוק אם יש ריכוזי כוחות, הרי יש הצעה של האו"ם, יש תשובה חיובית עקרונית של ישראל [...] כפי שהיה כל השנים, בכל השנים התשובה הסורית היתה חיובית. הפעם אין תשובה סורית. אשר למצרים, הזכיר הרמטכ"ל, לאחר התקרית ב־7 באפריל 1967 הם הבהירו שהם מתחייבים שיתערבו במקרה של מתקפה טוטלית על סוריה או על כל מדינה ערבית אחרת:

המצרים הגיעו אולי להערכה שקיימת אפשרות כזאת של מתקפה [ישראלית על סוריה]. נראה, כי כדי למנוע אותה, או להיות במצב צבאי יותר נוח, אם תפתח התקפה כזאת, הם עשו מספר הכנות, בקול תרועה גדולה [...] כי כנראה יש להם שיקולים משלהם לזכות בחזרה ביוקרה שנפגמה לאחרונה, להפגין אולי מי היא המדינה הגדולה בעולם הערבי [...] [עם זאת] לפי דעתי מצרים אינה רוצה עדיין באופן בולט להסתבך אתנו [...] ההערכה היא שזו היערכות יותר הגנתית במגמה להרתיע מפני מלחמה רבתי על סוריה [...] אני עדיין משוכנע שמצרים אינה רוצה ביוזמת מלחמה עם ישראל.⁴²

על בסיס סקירה זו ועל אף הערכת אמ"ן שמצרים אינה חפצה בעימות מלחמתי, קבע הרמטכ"ל כי צה"ל נוקט צעדי זהירות לקראת כל התפתחות אפשרית ולא צפויה. המהלכים המצריים, הוא קבע, יצרו מצב חדש, בלי קשר לשאלה מה היו כוונותיה המקוריות של מצרים:

אם כי גם היום אינני מאמין ש[המצרים] יפעלו, הרי המציאות של ריכוז הכוחות המצריים היא כשלעצמה יוצרת לחץ [...] [על רקע זה] ניתנה הוראה להפסיק אימונים [...] כל זה מתוך מטרה לעמוד עם סדר גודל של שלוש מאות טנקים מרוכזים בדרום [...] בעצם אין לי ספק שתכלית המצרים והמטרה הרצויה למצרים היא לא להסתבך [בעימות מלחמתי עם ישראל].⁴³

ייתכן שצעדיו של הרמטכ"ל הושפעו גם מהערכות של גורמים במערכת הפוליטית ולפיהן הצעדים שנקטה מצרים מחייבים את ישראל להיערך באופן רציני יותר לקראת מלחמה. בולטת בהקשר זה הערכת המצב שהציג הרמטכ"ל לשעבר משה דיין בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב־17 במאי. לפי הערכה זו, מצרים אינה מתכוונת ליזום מלחמה, ועם זאת צעדיה מצביעים בעליל על כך שהיא מביאה בחשבון שייתכן עימות מלחמתי עם ישראל. לפיכך קרוב לוודאי שהיא תסלים את פעילותה ותגובה ישראלית תעניק לה צידוק לצאת למערכה כוללת: 'למה חותרת מצרים? שאל דיין רטורית באותה ישיבה, והשיב: 'הם חותמים על שטר כבד מאוד במה שהם עושים עכשיו, ודווקא מפני שהם עושים זאת בקול תרועה [...]. אם היה מנוי וגמור עם מצרים לא להתערב התערבות צבאית, היא לא היתה עושה זאת. היא

42. דברי הרמטכ"ל יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 17 במאי 1967, ג"מ א-6/8161.

43. דיון המטה הכללי של צה"ל, 16/67, 17 במאי 1967, ארכיון מרכז רבין.

היתה מנהלת מדיניות אחרת. ודאי שהמערך שלו הוא הגנתי. אני מניח שהפעילות המצרית תהיה כזאת שהיא לא תפגין ניסיון לכבוש את באר שבע'.⁴⁴

בשיחה עם נציג שגרירות ארצות-הברית בישראל ב-18 במאי נתן שלמה גזית, ראש חטיבת המחקר באמ"ן, ביטוי להערכת המצב הרגועה יחסית בנוגע למהלכיה של מצרים. מה שמצרים עושה עתה, קבע גזית, אינו עיקר דאגותיה של ישראל (is not a real factor). לדבריו, ישראל מודאגת בעיקר מפעילות הטרור מגבול סוריה. הערכת אמ"ן היא שלא חל שינוי באי-רצונה של מצרים להיות מעורבת בעימות מלחמתי עם ישראל. נאצר היה ונשאר ריאליסט מושבע (consummate realist) בכל הנוגע ליחסו כלפי ישראל. להערכת גזית, מצרים נדחפה לנקוט צעדים אלה כדי להפגין את נכונותה להגן על 'מדינה אחת'. אין היא מעריכה שצעדים אלה יובילו לעימות מלחמתי עם ישראל. אמנם פינוי כוחות האו"ם מסיני מסבך את המצב, אך הכול הוא חלק מהעמדת הפנים המחושבת של מצרים (part of an elaborate Egyptian charade). הערכה דומה נמסרה גם לשגריר בריטניה בישראל.⁴⁵ שנים רבות לאחר המלחמה חזר גזית ואישר את ההערכה המרגיעה שאימץ המודיעין בשלבי הראשונים של המשבר:

אנחנו לא הופתענו מעצם האקט המצרי. באותו שלב לא ראינו בו את הצעד הראשון לקראת הסלמה שתוביל למלחמה. התיזה הבסיסית היתה שאנו עומדים לפני חזרה על מקרה 'רותם' (למי שלא זוכר, היתה התפתחות ב-1960, כאשר המצרים הכניסו כוחות לסיני כדי להסיר לחץ וליצור איום נגדי, בעקבות התפתחויות בגבול הצפון). לאור התהליך של הסלמה ושל תקריות שהיו בגבול הצפון הערכנו שזה מקרה דומה. את התהליך שבו אבדה השליטה של כמה גורמים על המתרחש לא צפינו באותו זמן [...]. צריך לזכור כי הצבא המצרי – וזה היה שונה מן המצב ברותם – לא עבר לסיני בהחבא. אנחנו שמענו את ה'תופים' וה'חצוצרות', עוד לפני שזו החייל המצרי הראשון. כלומר קודם כל היה האקט הדקלרטיבי שבא ואמר ליהודים: 'תראו אנחנו עומדים לנקוט צעדים'. אחר כך התחיל התהליך. אנחנו לא ידענו מלכתחילה מה גודל הצבא המצרי שאמור היה להיכנס לסיני. שאלה גדולה היא אם נאצר ידע מלכתחילה מה גודל הצבא שהוא אמור להניע לסיני. קיימת גם שאלה בעניין 'תפיסת הטרמפ' של נאצר על השתלשלות עניינים זו כדי להתחיל לדלל את כוחותיו בתימן שם היו תקועים כארבע שנים.⁴⁶

44. דברי משה דיין, פרטוקול ישיבת ועדת החוץ והבטחון, 17 במאי 1967, ג"מ א-6/8161.

45. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796

46. 'האלוף במילואים שלמה גזית ברב שיח על המלחמה במלחמת ששת הימים: חשיפת השיחה בין נאצר וחוסיין במלחמת ששת הימים היתה שגיאיה', ביטאון אגודת גימלאי צה"ל, יולי 1992.

הדיאלוג עם הממשל האמריקני

מן המקורות המצויים בידינו מתברר שגם לממשל האמריקני לא היתה תמונה ברורה בנוגע לכוונותיו של נאצר – גם שם נשאלה השאלה, אם מהלכיו 'רציניים' ואם הם חלק מתוכנית רחבה יותר או שמא מדובר בצעדי ראווה בלבד. מדיווח שמסר שר החוץ אבא אבן לממשלה ב־16 במאי עולה שההערכה הדומיננטית בממשל היתה: 'התנועות של הצבא המצרי מיועדות לראווה, לתצוגה ולהבעת סולידריות עם סוריה, אולם לא דווקא לפעולה'. לממשל היה ברור שטענותיו של נאצר בדבר ריכוזי כוחות צה"ל בצפון אינן מבוססות. על רקע זה התגלעה בממשל מחלוקת בשאלה אם מן הראוי ליידע את נאצר שהערכותיו בדבר ריכוזי כוחות צה"ל בגבול הצפון לקראת פעולה מלחמתית נגד סוריה אינן מבוססות. בסופו של דבר הוחלט שלא לעשות כך. הנימוק העיקרי היה החשש שמא בכל זאת תקוף ישראל את סוריה ואז ייווצר זעם גדול על ארצות־הברית והיא תואשם בשיתוף־פעולה צבאי עם ישראל. הנשיא ג'ונסון שקל לשגר לאזור את סגנו יוברט האמפרי (Humphrey) כדי לעצור את ההידרדרות לקראת מלחמה ואת הסחף במעמדה של ארצות־הברית בעולם הערבי.⁴⁷

במישור הדיפלומטי בלטה בפעילותה של ישראל, בשלבים הראשונים של המשבר, מגמה ברורה של מאמץ לשכנע את מנגנון האו"ם בדבר שקריותה של הטענה על ריכוזי כוחות של צה"ל בגבול עם סוריה. כבר ב־15 במאי הנחה שר החוץ אבא אבן את גרעון רפאל, שגריר ישראל באו"ם, להבהיר לראלף באנץ, סגן מזכיר האו"ם, כי אין ריכוזי כוחות של ישראל בגבול הסורי וכי כל עוד ישרור שקט בצד הישראלי של הגבול יהיה שקט גם בצד הסורי. רפאל מסר כי באנץ הבהיר לו שגם דיווחי כוחות האו"ם מאשרים שאין ריכוזי כוחות של ישראל בצפון. לדברי באנץ מסר מזכיר האו"ם או תאנט דברים ברוח זו לנציג מצרים באו"ם. באנץ עצמו מסר על כך לנציג סוריה באו"ם. גם זרועות הביון של ארצות־הברית קבעו כאמור שאין שחר לטענה בדבר ריכוזי כוחות של צה"ל בגבול הצפון.⁴⁸

ישראל ניסתה לשכנע את מנגנון האו"ם ליצור סחבת במימוש תביעתה של מצרים לפינוי כוחות האו"ם מסיני. ישראל הציעה לאו תאנט לנסות ולהרוויח זמן בטענה שפינוי הכוחות כרוך בבעיות לוגיסטיות ומשפטיות שאינן ניתנות לפתרון מדי. ההערכה בישראל היתה כי הזמן שיחלוף עשוי לצנן את התלהמותה של מצרים ויאפשר לה להסיג את כוחותיה. התוצאה הסופית תהיה הישארות כוחות האו"ם בסיני. בו בזמן אולי תזכה מצרים בנקודות

47. תזכיר מחלקת המדינה, הנשיא במשבר במזרח התיכון, 12 במאי-19 ביוני 1967, 19 בדצמבר 1968, L.JL, NSF, NSC Histories, The Middle East Crisis, Vol. 1, Tabs 1-10, No. 2. על הדיווח שמסר אבן לממשלה ראו דיווח שר החוץ אבא אבן, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 16 במאי 1967, ג"מ א-4/8164.

48. ראו: דיווח שר החוץ אל שגריר ישראל באו"ם, 15 במאי 1967, וכן דיווח שגרירות ישראל באו"ם אל משרד החוץ, 16 במאי 1967, ג"מ א-7920/1. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 3 ביוני 1967, L.JL, NSF, Country File Middle East Crisis, Vol. 3, Box 107

יוקרה כמי שנחלצה לעזרת מדינה ערבית הנתונה לאיום של ישראל ובסופו של דבר תצליח למנוע את ישראל מלממש את זממה. מגמה זו ביטא יוסף תקוע, איש משרד החוץ, בשדר אל השגריר גדעון רפאל:

כל המעיין בדו"ח של מזכיר האו"ם לעצרת הכללית [בעניין הוצאת כוחות האו"ם מסיני] אינו יכול אלא להודיע מחוסר ההבנה המשפטית והעדר התבונה המדינית שליוו את תגובות האו"ם על דרישות מצרים לפינוי כוח האו"ם בכל שלביהן. יש לקוות שהמזכ"ל מתחיל להבין חומרת החלטתו הפוזיז [לפנות לחלוטין את כוחות האו"ם מסיני ומרצועת עזה]. המזכ"ל נתן כבר סיפוק מלא ליוקרה של מצרים ולזכויותיה הריבוניות. אין צורך שיחזור בו מעמדתו העקרונית כי כוח האו"ם אינו ראוי להישאר באזור בלי הסכמת מצרים. אולם הוא ראוי בהחלט להודיע למצרים כי לאור הדעות שהושמעו כי העצרת היתה צריכה לאשר פינוי הכוח, מאחר שהיא החליטה על הצבתו, ולאור הלחץ לקיים דיון במועצת הביטחון על המצב המסוכן שנוצר באזור, אין לו מנוס אלא להמתין בביצוע הפינוי עד להבהרת המצב על ידי מוסדות האו"ם.⁴⁹

בד בבד השתמשה ישראל במגוון רחב של טענות כדי לשכנע מדינות רבות ככל האפשר ואת מזכיר האו"ם עצמו, כי פינוי כוחות האו"ם מסיני מסכן את היציבות באזור, ובכל מקרה אין לו למזכיר האו"ם סמכות משפטית להחליט על דעת עצמו על פינוי זה: 'במשך אחת-עשרה שנים', כתב שר החוץ אבא אבן למזכיר האו"ם או תאנט, 'היו כוחות האו"ם גורם במאזן הכוחות במזרח התיכון. בהתכתבויות עם קודמך [דאג האמרשלד] הוא הבהיר שכל תביעה לנסיגת כוחות או"ם תובא לדיון במסגרות בין-לאומיות רחבות, תוך כדי בחינת כל ההשלכות האפשריות של צעד כזה. ישראל מודאגת בעיקר מן התוצאות החמורות (grave consequences) של נסיגת חפוז של כוחות האו"ם מסיני'.⁵⁰

כמו כן הונחה שגריר ישראל באו"ם, גדעון רפאל, להבהיר לראלף באנץ כי כוח החירום של האו"ם בסיני הוקם כדי שישמש גורם חיץ שימנע התפרצות מעשי איבה בין ישראל ומצרים. מבחנו הוא דווקא עתה כאשר מצרים מזרימה כוחות לסיני והסיכון של התפרצות עימות מלחמתי גדולה. בתשובתו כתב באנץ כי מזכיר האו"ם הורה למפקד כוחות האו"ם בסיני, הגנרל ריקייה, להודיע למצרים שהוא מקבל הוראות רק ממזכיר האו"ם עצמו ולא משום גורם מצרי. או תאנט הבהיר שכל פגיעה בחופש הפעולה של כוחות האו"ם היא ביטוי של אי-הסכמתה של מצרים להמשך פעילות הכוח בכלל ומשמעות הדבר עלולה להיות הוצאת כלל הכוח מסיני. באנץ ציין כי המזכ"ל יודע שהוצאת הכוח מסיני עלולה להביא

49. דיווח משרד החוץ אל ממשלת ישראל באו"ם, 21 במאי 1967, ג"מ א-1/7920. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796.

50. דיווח משלחת ארצות-הברית באו"ם אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, שם.

לעימות מלחמתי. עם זאת, הוא קיבל חוות דעת משפטית ולפיה המשך נוכחות הכוח תלויה במדינה המארחת, דהיינו מצרים.⁵¹

בו בזמן ניכרת בהתייחסויותיה של ישראל בשאלת המשך נוכחות כוחות או"ם בסיני מגמה ברורה של הימנעות מיצירת רושם של מדינה מפוזרת המתחננת על נפשה. ישראל ביקשה להבהיר שהיא אכן מעוניינת בהמשך נוכחות כוחות האו"ם בסיני, ועם זאת אין לה עניין שתשתמע מכך מסקנה שהיא רואה בכוחות האו"ם גורם שאמור להגן עליה מפני תוקפנות מצרית. כוחה של ישראל עמה להשיב מלחמה ולהביס את הקמים עליה; ואולם אין היא מעוניינת בהפגנת כוח לשמה, אלא בהמשך היציבות. היא יודעת שעומות ישראלי-ערבי אינו משרת אינטרס של אף אחד מן הצדדים, אף לא שלה – גם אם כצפוי יסתיים העימות בניצחון שלה.

ביטוי בולט למגמה זו ניתן בשדר מסווג שהעביר ראש הממשלה אשכול לשגריר ישראל באו"ם. בשדר הנחה אשכול את השגריר להציע למוכיר האו"ם לבקר בישראל ובמצרים. אין ספק שההצעה היתה ניסיון להרוויח זמן מתוך הנחה סבירה כשהיא לעצמה, כי חלוף הזמן 'יצנן' את הרוחות ויאפשר אולי פתרון מדיני שקט של המשבר. עם זאת, אשכול הדגיש כי אסור שייוודע כי ישראל אחראית ליוזמה זו. חששו העיקרי הוא שהדבר יתפרש כביטוי של פחדנות ורצון להימנע מעימות מלחמתי בכל מחיר.⁵²

כבר בשלבים הראשונים של המשבר העבירה ישראל לממשל האמריקני הבהרות והערכות בנוגע לרקע למשבר ולעמדותיה והדגישה את העיקרים האלה: (א) אין ריכוזים של צה"ל בגבול עם סוריה; (ב) כל עוד אין תקריות, אין שום סיבה לדאגה (absolutely no cause for concern) מפני פעולה של ישראל נגד סוריה; (ג) ישראל מאמינה כי לסוריה יש עניין לגרור את מצרים למלחמה עם ישראל; (ד) סוריה רואה בפעילות הצבאית של מצרים, ובעיקר בריכוז כוחותיה בסיני, עידוד להמשך הפעילות האלימה של סוריה על מגוון מאפייניה. ישראל הבהירה לממשל כי אין לה התנגדות להעברת מידע זה לידי מצרים.⁵³

ואכן הממשל מיהר להעביר מידע ברוח זו לידי גורמים בכירים בממשל המצרי. כמו כן הבהירו נציגי הממשל למצרים שגם למערכות הביון של ארצות-הברית אין מידע על שינוי חריג כלשהו בהיערכות של כוחות צה"ל בגבול הצפון. עם זאת טרחה נציגי הממשל להדגיש כי פנו לישראל בדרגים הגבוהים ביותר (הכוונה לשדר הנשיא ג'ונסון אל ראש הממשלה אשכול ב-17 במאי 1967) ותבעו ממנה לגלות ריסון בפעולותיה ובתגובותיה. בו בזמן

51. ראו: דיווח משרד החוץ אל שגריר ישראל באו"ם, 17 במאי 1967, וכן דיווח שגרירות ישראל באו"ם אל משרד החוץ, 17 במאי 1967, ג"מ א-1-7920.

52. דיווח משלחת ארצות-הברית באו"ם אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, Box, NND 969000, NA, 1796

53. תזכיר מחלקת המדינה, 15 במאי 1967, שם. ראו גם: דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 15 במאי 1967, FRUS, 19, 1964-1968.

נתבעה גם מצרים לגלות איפוק. מצרים נדרשה להפעיל את השפעתה בסוריה כדי שגם זו תגלה ריסון בהתנהגותה. מסרים אלה, כמו שנראה, לא השיגו את יעדם.⁵⁴ כניסת הכוחות המצריים לסיני, ובעיקר לאזור שארם א-שייח, הובילו את הממשל האמריקני להערכה כי ישראל עשויה לתקוף את הכוחות המצריים בסיני, ובעיקר את אלה שבאזור שארם א-שייח. על רקע זה העביר הנשיא ג'ונסון ב-17 במאי שדר אל ראש הממשלה לוי אשכול. בשדר הביע ג'ונסון הבנה למצבה הקשה של ישראל, ששכנותיה מבקשות למתוח את סבלנותה עד קצה גבול היכולת (having your patience tried to the limit), אולם ביטויי ההבנה למצוקותיה של מדינת ישראל לא זכו לתרגום של תמיכה מעשית בה מצד הממשל. נהפוך הוא, כל מעייניו של הנשיא בשעה זו היו נתונים למאמץ להצר את צעדיה של ישראל ולמנוע אותה מלממש את זכותה להגנה עצמית. במצב זה ביקש הנשיא להדגיש בתקיפות (in the strongest terms) את הצורך שישראל תימנע מצעדים שיגבירו את המתחות באזור.⁵⁵

בהמשך השדר תבע הנשיא שישראל תשמור על מסגרת של 'התייעצויות הדוקות' (closest consultations) עם ידידותיה העיקריות ובראשן ארצות-הברית. פירושה המעשי של תביעה זו היה שישראל תימנע מנקיטת צעדים בלי לקבל את הסכמתה של ארצות-הברית. כדי להסיר ספקות בנוגע לנחישות תביעותיו של הנשיא, הוא סיים את מכתבו באזהרה חד-משמעית לישראל (שעליה המליץ מזכיר המדינה דין ראסק) להימנע מלנקוט צעדים צבאיים חד-צדדיים; וְלֹא, הוא איים, היא תסתכן באובדן המחויבות האמריקנית כלפיה: 'אני בטוח שאתה תוכל להבין, כי לא אוכל לקבל אחריות כלשהי בשם ארצות-הברית כלפי מצבים שיתפתחו עקב פעולות שתנקוט ישראל ללא התייעצות מוקדמת עם ארצות-הברית' (Cannot accept any responsibility on behalf of the United States for situations which arise as the result of actions on which we are not consulted).⁵⁶

אין ספק כי שדר הנשיא ביטא עמדות חמורות מנקודת ראותה של מדינת ישראל. השדר התעלם לחלוטין מהתחייבויות של הממשל האמריקני שהועברו לישראל לאחר מבצע סיני בנושא חופש השיט במצרי טיראן. עוד התעלם השדר מכמה וכמה ערובות שהדרגים הבכירים ביותר בממשל העניקו לממשלות ישראל השונות, הן בנוגע להבטחת ריבונותה ושלמותה הטריטוריאלית, הן בנוגע לאיומים שיעמידו אותה בסכנה והן בנוגע להבטחת חופש השיט במצרי טיראן:

א. בתזכיר של מחלקת המדינה מ-11 בפברואר 1957 נקבע כי 'ארצות-הברית סבורה שמצרי טיראן הם נתיב שיט בין-לאומי ולשום מדינה אין זכות למנוע מעבר חופשי ובתום לב (Free and innocent passage) [...] בהיעדר הכרעה של גוף בין-לאומי מוסמך, תהיה

54. דיווח שגרירות ארצות-הברית במצרים אל מחלקת המדינה, 16 במאי 1967, שם.

55. תזכיר מחלקת המדינה, 17 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 2185, שם.

56. שם.

ארצות-הברית מוכנה לממש את הזכות למעבר חופשי ובתום לב ולהבטיח הכרה כללית בזכות זו.⁵⁷

ב. התבטאויות ברוח דומה ניתנו גם לאחר מכן: בנאום לאומה של הנשיא אייזנהואר ב־20 בפברואר 1957, בדברי מזכיר המדינה, ג'ון פוסטר דאלס, במסיבת עיתונאים ב־26 במרס 1957, בהצהרה של הנרי קבוט לודג', שגריר ארצות-הברית באו"ם, ב־1 במרס 1957 ובמכתב הנשיא אייזנהואר אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון ב־2 במרס 1957.⁵⁸

ג. בעקבות פגישתו של הנשיא קנדי עם בן-גוריון ב־30 במאי 1961 הוא אמר במסיבת עיתונאים: 'האינטרסים שלנו קרובים מאוד לשלכם [של ישראל]. אנו מבקשים להבטיח שאתם לא תהיו נתונים לתוקפנות. התקפה עליכם היא התקפה על האו"ם ועל ההצהרה המשולשת. הדבר יגרור מעורבות שלנו'.⁵⁹

ד. בשיחות של סגן שר הביטחון שמעון פרס עם אנשי ממשל בארצות-הברית במאי 1962 נאמר לו שאם תותקף ישראל תראה ארצות-הברית את עצמה נוגעת בדבר ומעורבת, וכי מצרים יודעת זאת היטב. עוד הובהר כי ארצות-הברית לא תירתע מפעולה גם אם יהיה איום נגדי של רוסיה. ארצות-הברית מעוניינת בישראל חזקה הן כשלעצמה והן ככוח מרתיע.⁶⁰

ה. בהצהרה של הנשיא קנדי ב־8 במאי 1963 הוא קבע שארצות-הברית תתמוך בהבטחת בטחונה של מדינת ישראל ובטחון שכנותיה ובמקרה של תוקפנות או איום בתוקפנות תפעל ארצות-הברית באו"ם ומחוצה לו כדי להפסיק את התוקפנות או את האיום בתוקפנות. הנשיא ג'ונסון חזר על מחויבות זו בשדר אל ראש הממשלה אשכול ב־2 בינואר 1964. הצהרה דומה ניתנה בהודעה המשותפת שפורסמה לאחר פגישתו של אשכול עם הנשיא ג'ונסון בראשית יוני 1964.⁶¹

ו. בסיום ביקורו של אשכול בארצות-הברית, ב־3 ביוני 1964, נכללה בהודעה המשותפת הפסקה הזאת: 'הנשיא ג'ונסון חזר והדגיש לפני ראש הממשלה אשכול את תמיכת ארצות-הברית בשלמות הטריטוריאלית ובעצמאות המדינית של כל מדינות המזרח התיכון, ואת התנגדותה התקיפה של ארצות-הברית לכל תוקפנות ושימוש בכוח או איום בשימוש בכוח נגד מדינה אחרת באזור'.⁶²

57. תזכיר מחלקת המדינה, 23 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795.

58. ראו: תזכיר מחלקת המדינה על הצהרות ראשי הממשל האמריקני בנוגע לשיט במצרי טיראן, 31 במאי 1967, NA, NND 989509, Box 15.

59. ההצהרה המשולשת: הצהרתן של שלוש מעצמות המערב - ארצות הברית, בריטניה וצרפת - מ־25 במאי 1950 על עמדתן בסוגיות הנוגעות לסכסוך הישראלי-ערבי. תזכיר משרד החוץ, ללא תאריך, ג"מ חצ 3377/9.

60. שם.

61. ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 181.

62. ראו: הרצאת אפרים עברון, סמינריון בנושא המזרח התיכון עשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים, משבר מאי-יוני 1967 - הזירה האמריקנית, אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 25 בנובמבר 1987, עמ' 10.

בשל בטחונות אלה אין תמה ששדר הנשיא ג'ונסון התקבל באכזבה רבה בישראל. מאז כנכנס ג'ונסון לתפקידו, לאחר רצח הנשיא קנדי, הוא טרח להדגיש את ידידותו לישראל כדיבורים ובמעשים. עם כניסתו לתפקיד הוא אמר לדיפלומט ישראלי, כי 'ישראל איבדה ידיד [הנשיא קנדי] אך קיבלה ידיד טוב יותר [אותו עצמו]'. בזמן כהונתו הוא אישר מכירת טנקים וגם מטוסי קרב מדגם סקיהוק לישראל. הוא היה הנשיא הראשון שהזמין את ראש ממשלת ישראל לביקור ממלכתי בארצות-הברית (ביקור אשכול בארצות-הברית ביוני 1964). הוא יצא מגדרו כדי לארח רשמית את הנשיא זלמן שזר בווינגטון. לפיכך היו בישראל ציפיות שבעקבות המהלכים המתגרים של מצרים הוא יפגין ידידות ותמיכה בישראל. ואולם הנשיא ג'ונסון החליט לאמץ דרך פעולה שתמנע בכל מחיר מלחמה בין ישראל לערבים. היה ברור לו שכוח הלחץ של הממשל על מצרים נמוך למדי בשל קשריה ההדוקים של מצרים עם ברית-המועצות. על רקע זה הוא הפנה את עיקר לחציו כלפי ישראל ותבע ממנה בבוטות שלא להגיב צבאית, לפי שעה לפחות.⁶³

שדר הנשיא ביטא אפוא גישה לא תומכת של הממשל כלפי ישראל בשעה קשה ומאיימת. לא זו בלבד שהנשיא נמנע מלחזור על מחויבות כלשהי כלפי ישראל, הן בנוגע להבטחת שלמותה הטריטוריאלית והן בנוגע לזכותה לחופש שיט במצרי טיראן, אלא שהוא אף פעל להצר מאוד את חופש הפעולה שלה. בעצם הוא ביקש לשלול ממנה את זכות התגובה כנגד האיומים הקשים המופנים כלפיה. בשיחה עם שגריר ארצות-הברית בישראל וולוורת' בארבור, יום לאחר קבלת השדר, קבע אבא אבן כי משמעות תביעתה של ארצות-הברית ל'התייעצויות' היא תביעה מישראל לקבל תכתוב מארצות-הברית בנוגע לדרכי התגובה שלה.⁶⁴ כדי שלא להתיר ספק כלשהו בנוגע לכוונותיו של הממשל האמריקני למנוע את ישראל מלהפעיל את כוחה הצבאי נגד מצרים טרח השגריר להוסיף לשדר הנשיא 'הבהרות בעל-פה'. את ההבהרות האלה ניסח יוג'ין רוסטאו, תת-מוזכר המדינה. רוסטאו שוחח עם אברהם הרמן, שגריר ישראל בארצות-הברית, וביקש ממנו להעביר לממשלת ישראל אזהרה חד-משמעית לבל תתקוף את הכוחות המצריים המוצבים בשארם א-שייח.⁶⁵

ואכן, בתזכיר של הממשל האמריקני שעסק בנייתוח היסטורי של מדיניות ארצות-הברית בתקופה הנדונה נקבע כי ההחלטה המשמעותית הראשונה של הממשל כבר בשלבים הראשונים של המשבר היתה למנוע את ישראל מלפעול בדרך צבאית. מן התזכיר מתברר כי בממשל הועלתה גם דעה שונה ולפיה על הממשל לאפשר לישראל לפעול כראות עיניה, אולם דעה זו נדחתה כמעט על הסף. בתזכיר נקבע כי השיקולים שעמדו לנגד עיניו של הממשל היו: (א) רצון כן למנוע מלחמה עקובה מדם במזרח התיכון; (ב) חשש שמא תספוג ישראל מכה

63. עברון, שם, עמ' 8.

64. ראו: שיחת אבן עם השגריר בארבור, דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795.

65. תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, Ibid., Box 1796.

קשה וארצות-הברית תיאלץ לסייע לה אגב סיכון יחסיה עם העולם הערבי בשעה שהיא עצמה שקועה עד צוואר במלחמת וייטנאם; (ג) ההערכה שכל עימות צבאי ירחיק את הסיכוי להסדר ישראלי-ערבי בעתיד.⁶⁶

הדעה שיש לאפשר לישראל לפעול בכוח התבססה על הקביעה שישראל הרגישה מאוימת מאוד. כל ממשלה במצב כזה, כך נטען, ובכלל זה הממשל האמריקני, היתה שוקלת פעולה כוחנית כדי להבטיח את האינטרסים שלה. ארצות-הברית, נאמר בתזכיר במידה מדהימה למדי של גילוי לב וכנות, שאינה מצויה בדרך-כלל בתזכירים רשמיים של הממשל האמריקני, הטיפה נגד מדיניות תגמול, אך לא הציעה לישראל מעולם חלופות טובות יותר לפתרון מצוקותיה הבטחוניות. לישראל, כך נכתב, היו ספקות אם אכן הממשל יכול להביא לפתרון המשבר ללא מלחמה. מן התזכיר ניתן להניח שגם לנשיא ג'ונסון עצמו היו ספקות בנושא זה.⁶⁷

מובן שמשמעותו החמורה של שדר הנשיא לא נעלמה מעיניו של ראש הממשלה אשכול. בשדר תשובה ארוך ומפורט ניכרת מגמתו המובהקת 'להלך בין הטיפות'. מצד אחד הוא ביקש להבהיר לנשיא את אי-שביעות רצונו מהתעלמות השדר הנשיאותי מן המחויבויות של הממשל האמריקני כלפי ישראל ומן הניסיון של ארצות-הברית להצר מאוד את חופש הפעולה של ישראל בשעה קשה זו. מצד אחר בלט בשדר מאמץ עליון של אשכול לשמור על כבודו של הנשיא ולהימנע בכל מחיר מהתגרות בו כדי שלא להחריף את עמדות הממשל כלפי ישראל.⁶⁸

מן השדר של אשכול אל הנשיא ג'ונסון עולה, כי בשלב זה עדיין נתפסו סוריה ומדיניותה כמי שעומדות במרכז מעייניה של ישראל. בראשית השדר ציין אשכול כי הגורם המרכזי למשבר הוא מדיניות הטרור שסוריה נוקטת נגד ישראל. ממשלת ישראל, הוסיף אשכול, גילתה איפוק רב בתגובותיה על ההתגריויות של סוריה. בהתייחסות עקיפה ובמידה רבה ביקורתית לתביעתו של הנשיא 'לשמור על איפוק' קובע אשכול כי הבעיה לא תיפתר בהימנעות ממושכת של ישראל מתגובה צבאית. הגם שפעולות טרור רבות נגד ישראל בוצעו מגבולות ירדן ולבנון, ישראל יודעת היטב שסוריה היא האחראית להן וכי מטרתה לגרור מדינות אלה לעימות עם ישראל. ואולם ישראל לא תיגרר אחרי מזימה זו של סוריה. המסקנה המתבקשת היא גינוי מדיניות הטרור של סוריה והרתעתה מפני המשכתה. אין ספק שבכך ביקש אשכול להבהיר לנשיא שישראל לא תחזור על השגיאה שעשתה בשלהי שנת 1966 כאשר הגיבה בפעולה צבאית נרחבת (פעולת סמוע) נגד ירדן וקוממה עליה את הממשל האמריקני. קרוב לוודאי שראש הממשלה קיווה כי מיקוד התגובה במשטר פרו-

66. את התזכיר חיבר הרולד סונדרס. ראו: תזכיר מחלקת המדינה, 20 בדצמבר 1968, LJI, NSF, NSC, Histories, The Middle East Crisis, Vol. 1, Tabs 1-10, No. 2

67. שם.

68. תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795

סובייטי כמו המשטר הסורי יגביר את אהדת הממשל האמריקני לישראל ולתגובות הצבאיות שלה.⁶⁹

את חלקו השני של השדר ייחד אשכול לאיום שנוצר עקב כניסת הכוחות המצריים לסיני. לריכוז הכוחות המצריים בסיני, ובכלל זה ארבע דיביזיות בערך עם כ־600 טנקים, הדגיש אשכול, אין שום הצדקה אובייקטיבית. מצרים יודעת היטב שישראל אינה מרכזת כוחות בגבולה הצפוני מול סוריה. היא קיבלה אישור לקביעה זו גם ממקורות האו"ם וגם מגורמים אחרים (דהיינו הממשל האמריקני). למרות זאת מצרים ממשיכה לתגבר את כוחותיה בסיני. מהלכים אלה של מצרים חייבו את ישראל לנקוט צעדי זהירות ולתגבר את כוחותיה בדרום. כאן חזר אשכול וגלגל את הכדור לפתחה של סוריה. כניסת הכוחות המצריים לסיני, הזהיר אשכול, עלולה לעודד את סוריה להמשיך במדיניות הטרור, שכן תמיכתה של מצרים בה עלולה להתפרש כתמיכה כלל־ערבית במהלכה. הדרך היחידה למנוע הסלמה היא להחזיר את המצב לקדמותו.⁷⁰

אשר לאו"ם, כתב אשכול, יהיה זה מצער מאוד אם האו"ם יפגין חוסר נחישות בכל הנוגע לנוכחות כוחותיו בסיני. אין זה מתפקידו של האו"ם להסתלק מן השטח כדי להקל על אחד הצדדים לבצע פעולה התקפית נגד הצד האחר. ישראל מקווה שמזכיר האו"ם לא יסכים לשינוי הסטטוס קוו בסיני בלי לקבל מנדט לכך מעצרת האו"ם. אגב כך הבליע אשכול ביקורת מרומזת כלפי הממשל האמריקני ורצונו להתנער מן ההתחייבויות שקיבל עליו לאחר מבצע קדש. לאחר המבצע הסכימה ישראל לקבל עליה סיכונים מרחיקי לכת ביוזמת הממשל האמריקני להסדר שבו נסוגו כוחותיה מסיני ומרצועת עזה. אחת התמורות לסיכונים אלה היתה ההסכמה להצבת כוחות או"ם בסיני. המסקנה מדברי אשכול היתה ברורה: לא ייתכן שהממשל יתכחש עתה להסדר שהוא יזם עשור קודם לכן. אם כן, מה שעומד על הפרק אינו רק אופן התנהלותו של האו"ם, שממילא לא היו לישראל מעולם ציפיות גבוהות ממנו. מה שעומד עתה על הפרק הוא הממשל האמריקני ואמינות המחויבויות שהוא קיבל עליו.⁷¹ בסיום השדר הבהיר אשכול לנשיא את הציפיות שיש לישראל עתה מן הממשל האמריקני. אגב כך הוא הבליע אזהרה לממשל לבל ישלה את עצמו כי מדיניותו הלא מאוזנת במשבר והלחץ הלא הוגן שהוא מפעיל על ישראל לבל תממש את זכותה הטבעית להגנה עצמית יניבו את הפירות הרצויים לו, דהיינו מניעת עימות מלחמתי. ההפך הוא הנכון; לדבריו, מצרים וסוריה סבורות שמובטחת להן תמיכת ברית־המועצות ולכן אין להן סיבה לרסן את פעולותיהן. אם הממשל האמריקני סבור, כך רמז, שנקיטת עמדה 'ניטרלית' במשבר תקדם את הסיכוי ליישבו בדרכי שלום הוא טועה. עמדה כזאת רק תעודד את המשטרים הערביים

69. שדר ראש הממשלה אשכול אל הנשיא ג'ונסון, 18 במאי 1967, Ibid., Box 1816.

70. תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, Ibid., Box 1795.

71. שם.

הרדיקליים להחריף את המשבר. נדרשת עתה הבהרה חד-משמעית של הממשל האמריקני להנהגת ברית-המועצות בדבר מחויבותו החד-משמעית לבטחונה של מדינת ישראל. אם תבין ברית-המועצות, כך משתמע מן השדר, שארצות-הברית תומכת בישראל, ולא תתנכר לה גם אם תחליט ישראל לפעול צבאית, יש סיכוי שהיא תפעיל את השפעתה כדי לרסן את מצרים ואת סוריה. זהו צעד בעל חשיבות רבה, טען אשכול, ומרכיב יסודי בסיכויים ליישב את המשבר. אשכול הזכיר לנשיא שעל הפרק עומדות לא רק ההתחייבויות של ממשל הנשיא אייזנהאואר לאחר מבצע קדש, אלא ערבויות שכל הממשלים בארצות-הברית, ובכלל זה הממשל הנוכחי, העניקו לישראל לשמירת ריבונותה ושלמותה הטריטוריאלית. אשכול הזכיר לנשיא את דבריו אליו בשיחותיהם בראשית יוני 1964, אז הרעיף על ישראל מחמאות רבות והבטחות מפורשות לעמוד לצדה אם ייווצר איום חמור עליה. במחווה של בעלת-ברית קרובה הדגיש אשכול כי ישראל מבינה היטב את מצבה הקשה של ארצות-הברית בשעה זו ואת אי-רצונה להיות מחויבת לצעדים של ישראל שנעשו בלא היוועצות עמה, ואולם במצב שנוצר עם ריכוז הכוחות המצריים בסיני והמשך פעולות הטרור נגד ישראל בגבולה הצפוני, ארצות-הברית חייבת להדגיש את מחויבותה כלפי ישראל.⁷²

משדר ראש הממשלה לנשיא ג'ונסון מתברר אפוא כי ב-17 וב-18 במאי 1967 עדיין לא נתפסה כניסת הכוחות המצריים לסיני כאיום חמור במיוחד על מדינת ישראל. כאמור, ההערכה היתה שזהו צעד הפגנתי בעיקרו של דבר, שבאמצעותו מצרים מבקשת להבליט את מעמדה הבכיר בעולם הערבי ואת יכולתה להרתיע את ישראל מפני פעולה נגד מדינה ערבית אחרת. ישראל, כך יש להניח, קיוותה שהימנעותה מהבלטת צעדיה המתגרים של מצרים תאפשר למצרים להחזיר את המצב לקדמותו בלי שתיפגע יוקרתה. לא מקרה הוא שסוגיית מדיניות הטרור של סוריה מאוזכרת במקום הראשון בשדר ראש הממשלה, ורק לאחר מכן בעיית כוחותיה של מצרים בסיני. מגמות 'מרגיעות' כאלה קיבלו ביטוי גם בתדריכים של גורמים רשמיים לעיתונאים זרים.⁷³

האיום הסורי תפס מקום של כבוד בשיחות של נציגי ישראל עם אנשי הממשל. בעניין זה הדגישו נציגי ישראל כי האיום הסורי מכונן כלפי יציבותו של המזרח התיכון ומשמעותו פוליטית ולא רק צבאית. סוריה, כך נטען, מנסה לשנות בכוח את הסטטוס קוו הפוליטי שנוצר באזור מאז מלחמת העצמאות; היא מנסה להכניס לזירה גורם פוליטי נוסף – 'תנועת השחרור הפלסטינית'. מגמה זו עלולה לערער את מאזן הכוחות העדין שהתהווה באזור והתבסס על מערכת יחסים בין מדינות ריבוניות בלבד. אין ספק שבדברים אלה ביקשו נציגי ישראל להדגיש את האיום ההולך וגדל על ממלכת ירדן בעקבות התחזקותם של הפלסטינים והקשר ההדוק המתפתח בין הנהגתם לבין הנהגת סוריה. הממשל האמריקני היה אמור

72. שם.

73. ראו בהקשר זה: James Feron, 'Israel watching moves by Arabs but gives no evidence of being disturbed', *The New York Times*, 17 May 1967, p. 29

להפנים את המסר הברור של אשכול, שהאיום הסורי, ובעקבותיו המצרי, נוגע לא לישראל בלבד אלא הוא מסכן גם אינטרסים חיוניים של ארצות-הברית באזור.⁷⁴ האיום הסורי תפס מקום דומיננטי גם בשיחה של שר החוץ אבן עם השגריר בארבור ביום קבלת שדר הנשיא. אבן הרחיק לכת בהבלטת אחריותה של סוריה לפרוץ המשבר. הוא הציג את מצרים כ'קורבן תמים' למזימותיה של סוריה. לדבריו, סוריה היא שסיבכה את מצרים במשבר שלמצרים לא היה עניין להסתבך בו. היא מנסה לסבך גם את ירדן ולבנון בעימות עם ישראל. ואולם ישראל מודעת למזימות אלה. היעד של ישראל עתה (שלא כמו במקרה פעולת סמוע) הוא סוריה. ישראל מעריכה את העצה של הנשיא לנהוג באיפוק, אולם היא מבקשת לדעת מה הנשיא מייצץ לה לעשות במקרה שתבצע פעולת טרור נוספת נגדה. מתי מגיעה השעה שהתביעה לאיפוק לא תהיה עוד מוצדקת. על רקע חשדות שרווחו קרוב לוודאי בממשל האמריקני ולפיהן צה"ל נקט כלפי סוריה 'מדיניות עצמאית' וליבה את המתיחות עמה בלי ליידיע את הדרג המדיני בכול, קבע אבן נחרצות כי אין לחשדות אלה שחר. הצבא נמצא בשליטה מלאה (fully in control) של הדרג המדיני ולא תהייה 'תגובות אוטומטיות' (no automatic switches are open) של צה"ל כנגד הפעילות הסורית. ספק רב אם הוא עצמו היה משוכנע באמיתות דבריו אלה.⁷⁵

גם בפגישה של ראש הממשלה עם עורכי עיתונים ב־18 במאי 1967 ניתן ביטוי להתמקדות בוירה הסורית בשלב ההוא. ראש הממשלה מסר לעורכים כי למרות העליונות המופגנת של צה"ל ככלל ושל חיל האוויר בפרט לאחר התקרית ב־7 באפריל 1967 ברמת הגולן, נמשכו חדירות מסוריה לשטח ישראל. המשמעות היא שהמהלומה שקיבלה סוריה ב־7 באפריל לא יצרה כלפיה ממד אמין של הרתעה. על רקע זה תמוהים למדי דברי אשכול על החלטתו להזהיר את סוריה בפומבי כי המשך הפעילות נגד ישראל יגרור תגובה ישראלית נמרצת. האם האמין שהצהרות מתלהמות, שכמותן נשמעו חדשים לַבְּקָרִים, יצליחו להשיג את מה שלא השיגו פעולות נמרצות בשטח? הסורים, לטענת אשכול, הפיצו שמועות חסרות שחר כאילו ישראל מרכזת בגבול הצפוני כוחות גדולים ומתכוננת למתקפה גדולה על סוריה. ישראל הסכימה להצעה של אוד בול, מפקד כוחות האו"ם באזור, לאפשר ביקורת של האו"ם לבדיקת טענותיה של סוריה. עד כה, אמר אשכול, טרם נתקבלה תשובת סוריה. אשכול מסר לעורכים פרטים על היקף הכוחות המצריים בסיני וטען שצה"ל מעריך שהיערכותה של מצרים בסיני היא הגנתית באופיה ולא התקפית. לדבריו, היערכות זו נועדה לאיים על ישראל שלא תעז לתקוף את סוריה ובו בזמן היא נועדה להעלות את יוקרתו של הנשיא נאצר. למרות הערכות 'מרגיעות' אלה, הבהיר אשכול, ישראל גייסה כוחות שלהערכתה הכרחיים למנוע מתקפה של צבא מצרים.⁷⁶

74. שיחת השגריר הרמן עם יוג'ין רוטסאן, תת-מזכיר המדינה, תזכיר מחלקת המדינה, 17 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796

75. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, Ibid., Box 1795

76. ראו: תזכיר משרד ראש הממשלה, 18 במאי 1967, ג"מ א-4/7920.

ראשיתו של מהפך בהערכת האיום

בהמשך דבריו ניכרת אצל אשכול ספקנות בולטת אם ההערכות ה'מרגיעות' של צה"ל בדבר אופי הפעילות המצרית אכן תקפות. בתשובה לשאלתו של עורך ידיעות אחרונות, ד"ר הרצל רוזנבלום, מדוע הממשלה מעוניינת להזיז את העיתונות בהצהרות ובפירושים מרגיעים בהקשר לריכוזי הכוחות המצריים בסיני אמר אשכול, כי בשלב הראשון היו אלה ההערכות הדומיננטיות. ואולם היום, בכל ההתדיינויות עם נציגים זרים 'אנו הרימונו זעקה, אולי לא מספקת', בנוגע לאיום המצרי. בשלב זה ראש הממשלה גם לא היה מוכן להתחייב שמאחורי המהלכים של מצרים עומדת ברית-המועצות, המבקשת להביא לידי 'סמאטוכה', כדבריו, במזרח התיכון.⁷⁷

ואכן ב־18 במאי בערב וביתר עוצמה ב־19 במאי החל להסתמן מפנה דרמטי בהערכת המצב בישראל. ניכר שגברו החששות מפני הידרדרות לעימות מלחמתי כולל. בפגישה עם תת־מזכיר המדינה יוג'ין רוסטאו ב־18 במאי דיווח לו שגריר ישראל בארצות-הברית אברהם הרמן, שישראל בוחנת מחדש את הערכתה שכניסת הצבא המצרי לסיני נועדה לצורכי ראויה. אמנם עדיין לא התגבשה חד־משמעית הערכת מצב אחרת, אולם הספקות בדבר תקפותה של הערכת המצב הקודמת כבר ניכרים היטב.⁷⁸ בפגישה של שר החוץ אבן וראש אמ"ן אהרון יריב עם השגריר בארבור ב־18 במאי ניתן ביטוי מודגש למפנה ההולך ומסתמן בהערכת המצב בישראל בנוגע לפעילות הצבאית המצרית בסיני ולחזרה ההולכת וגוברת עקב כך. חלק דומיננטי של השיחה יוחד לסקירה של מאפייני ההיערכות המצרית בסיני ואופיה המאיים מנקודת ראותה של ישראל. יריב מסר לשגריר, שעל־פי הנתונים שבידי אמ"ן מרוכזים בשלב זה בסיני כ־70,000 חיילים מצרים – מהם כ־20 קילומטר מן הגבול – וכ־600 טנקים. בתשובה לשאלת השגריר, אם ישראל עדיין סבורה שריכוז הכוחות המצריים בסיני מבטא הפגנה של סולידריות עם סוריה, השיב אבן בצורה בלתי־מחייבת כי ישראל אינה מעריכה שמצרים מתכוונת לגרום עימות מלחמתי עמה. לדברי אבן, ישראל עדיין 'לא לחצה על כפתור המצוקה' (has not pushed the panic button).⁷⁹

ואולם בהמשך דבריו בחר אבן להתריע מפני ייחוס משמעויות רבות מדי למניעה הראשוניים של מצרים. בלי קשר למטרות הראשוניות שעמדו ביסוד מהלכיה של מצרים, הדגיש אבן, ובצדק, לאירועים יש דינמיקה משלהם וההתפתחויות עלולות להיות שונות לחלוטין מאלה שנצפו מלכתחילה או מאלה שהתכוונו אליהן. ישראל תעשה ככל יכולתה כדי למנוע הגברת המתיחות. עם זאת היא חייבת להיערך לסכנות שלפניה באמצעות היערכות צבאית מתאימה. לבסוף חזר אבן לנקודה שהעלה אשכול בשדר שלו לנשיא. המפתח לפתרון

77. שם.

78. תזכיר מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796.

79. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 18 במאי 1967, Ibid, Box 1795.

המשבר בדרכי שלום מצוי בידי ברית-המועצות; רק היא יכולה לרסן את מצרים וסוריה. לפיכך הדבר החשוב ביותר הוא להבהיר לברית-המועצות כי המתרחש באזור עלולה לצאת מכלל שליטה. הדרך הטובה ביותר לעשות זאת היא על-ידי הבהרה לברית-המועצות שאין היא המעצמה היחידה בעלת עניין ומעורבות במזרח התיכון, ומשימה זו מוטלת כמובן על הממשל האמריקני.⁸⁰

ואכן באותו היום נפגש רוסטאו עם הציר בשגרירות ברית-המועצות בוושנינגטון. ממנו הוא ביקש ללמוד אם יש אמת בשמועות הנפוצות בבירת סוריה שברית-המועצות הבטיחה לסוריה תמיכה צבאית ומדינית בלתי-מוגבלת. הנציג הסובייטי השיב כי שמועות אלה מנוגדות לעמדתה הרשמית של ארצו והן גורמות נזק רב. הוא טען כי ברית-המועצות מעוניינת ברגיעה במזרח התיכון. רוסטאו אמר שהוא משוכנע שאין לשמועות כל בסיס, ועם זאת חשוב שהממשל הסובייטי יהיה מודע להן משום הנוק הרב שהן עלולות לגרום. רוסטאו לא הציג לנציג הסובייטי תביעה או בקשה כלשהי, למשל הצהרה פומבית ובדרג בכיר על כוונותיה. ייתכן שהוא נמנע מכך מכיוון שבן שיחו היה פקיד בדרג זוטר וממילא לא תהיה משמעות רבה להתחייבויותיו.⁸¹

באותו היום, 18 במאי 1967, נפגש רוסטאו שוב עם השגריר הרמן, וזה ציין, הפעם ביתר נחרצות, כי בנסיבות הקיימות ממשלת ישראל בוחנת מחדש את הערכתה שצעדיה של מצרים נועדו לכאורה לצורכי ראויה (for show), וישראל חייבת לנקוט צעדי זהירות. שלא כעמדתה ימים ספורים קודם לכן, אין ישראל מהססת עתה לתבוע במפורש מן הממשל לפעול להמשך נוכחותו של כוח האו"ם בסיני וברצועת עזה, ולהוצאת כוחותיה של מצרים מסיני, הגם שאין ספק שהיא יודעת שבקשות אלה יתפרשו כביטוי של חוסר ביטחון וחולשה.⁸² כמו כן תבעה ישראל מן הממשל להיות מודע להשלכות של צעדי מצרים על סוריה, לגבש הערכה ברורה בדבר תפקידה של ברית-המועצות במשבר ולתבוע ממנה לפעול להרגעת המצב. רוסטאו לא הגיב על תביעות אלה. הוא הביע תקווה כי הידיעות על כניסת כוחות מצריים לשארם א-שייח אינן נכונות. עם זאת הוא חזר והדגיש – אך הפעם בשפה רפה ונעדרת איום – כי גם אם ידיעות אלה נכונות תהיה זו טעות מצד ישראל לזוּם פעולה צבאית. קרוב לוודאי שזהו אחד הסימנים הראשונים למהפך ההולך ומתחולל בעמדות הממשל האמריקני כלפי פעולה יזומה של ישראל נגד מצרים.⁸³

ב-18 במאי התכנסה ממשלת ישראל לדיון במשבר המתפתח. סמנכ"ל משרד החוץ לענייני אמריקה, משה ביתן, השתתף בישיבה ודיווח עליה לשגריר בארבור. מן הדיווח עולה בבירור

80. שם.

81. דיווח מחלקת המדינה אל שגרירות ארצות-הברית בברית-המועצות, 18 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 16.

82. שם, עמ' 17.

83. שם.

כי הלך והתגבש מפנה דרמטי בהערכת המצב של ישראל. ביתן מסר לשגריר שמצרים אינה יכולה להרשות לעצמה פלישה לישראל כאשר רק דיביזיה אחת שלה נותרה בעורף. ואולם דאגתה העיקרית של ישראל, כפי שבאה לידי ביטוי בישיבת הממשלה, היא הכוח האווירי המצרי בסיני. המדובר בכוח של 75-90 מטוסי קרב וישראל מודאגת בעיקר מפגיעותו (vulnerability) של הכור הגרעיני בדימונה. יום קודם לכן חצו שני מטוסי מיג 21 של מצרים את קו הגבול ממזרח, טסו מעל הכור בדימונה ולפני שחיל האוויר הספיק להגיב נעלמו בתוך סיני. פעולה זו הדאיגה מאוד את ההנהגה בישראל והגבירה את החששות מפני כוונותיה של מצרים לפגוע בכור. עם זאת הבהיר ביתן כי הממשלה החליטה שלא לנקוט בשלב זה מהלכים צבאיים מלבד היערכות הגנתית, בעיקר באמצעות גיוס מילואים.⁸⁴

מתברר אפוא כי האפשרות של מתקפה מן האוויר על הכור הגרעיני בדימונה הדאיגה מאוד את ממשלת ישראל בעת ההיא. על אחת האוגדות בפיקוד הדרום הוטלה משימה להיות נכונה להדוף פשיטה של כוח מצרי על הכור בדימונה. ימים ספורים לאחר אותה ישיבה שב ראש הממשלה אשכול והביע את חששותיו מפני ניסיון של מצרים לתקוף את הכור הגרעיני בדימונה. בישיבת ועדת השרים לביטחון ב־21 במאי הוא אמר: 'אני רואה את הפעילות הצבאית המצרית בחומרה רבה. לדעתי ירצו המצרים להפסיק את השיט הישראלי במיצרים ולהפציץ את הכור בדימונה. אחר כך עלולה לבוא מתקפה כוללת'.⁸⁵ פעילותה של מצרים סביב הכור בדימונה העמידה את ישראל בדילמה לא קלה: מצד אחד, הסיכון שהמצרים יתקפו את הכור היה חייב לבוא לידיעת הממשל האמריקני. זהו מתקן אסטרטגי מן המעלה הראשונה ופגיעה בו עלולה להיות בעלת השלכות מרחיקות לכת לא רק על ישראל אלא גם על האזור כולו ועל המערכת הבין-לאומית. מן הצד האחר, בקרב מקבלי ההחלטות בישראל שררו קרוב לוודאי ספקות בדבר כדאיות העלאת סוגיית הסכנות ל'פרויקט דימונה' לפני הממשל. ישראל חששה מפני הבלטת חרדותיה בנוגע לפגיעה אפשרית של מצרים בכור משתי סיבות עיקריות:

א. הבלטת חרדות אלה היתה עלולה לחזק את החשדות הכבדים שרווחו בממשל האמריקני בנוגע לפעילות המתבצעת בכור. הממשל היה עלול לטעון, שאם באמת הכור בדימונה הוא בעל אופי 'אזרחי' בלבד, כפי שישראל טוענת כל הזמן, אזי חרדותיה מפני ההשלכות הכרוכות בתקיפת הכור מוגזמות למדי.

ב. קרוב לוודאי שבממשלת ישראל רווחו חששות שמא הבלטת דאגותיה של ישראל בעניין הכור והאפשרות שיותקף תוביל לנסיונות לפתרון המשבר גם באמצעות ויתורים של ישראל

84. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1796. ראו גם: מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, תל-אביב 2004, עמ' 103; שלמה אהרונוסון, משה דיין בפרספקטיבה היסטורית, אוניברסיטת תל-אביב 2003, עמ' 18-19.

85. איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, תל-אביב 1987, עמ' 62.

הנוגעים לפעילותה הגרעינית. למשל, היתה עשויה לעלות הצעה שבתמורה לנכונות מצרים להסיג את כוחותיה מסיני ולהפסיק את חסימת מצרי טיראן, תתחייב ישראל להעמיד את הכור בדימונה תחת פיקוח בין-לאומי.

בדיונים במטה הכללי של צה"ל ב־19 במאי נמסר כי הכוח המצרי בסיני מונה שלוש דיביזיות חי"ר ולפחות שתי חטיבות טנקים (כ־600 טנקים). בסקירתו בפורום המטכ"ל אמר יריב כי 'הצעדים המצריים האחרונים מהווים שינוי קיצוני ביותר בקו שהיה נקוט על ידם עד כה'. ועם זאת, לדבריו, היות שעדיין אין שיתוף פעולה בין ערבי ולנוכח ההיקף המוגבל יחסית של הכוח המצרי 'קשה להניח שהמצרים נסוגו מהערכתם הבסיסית כי אין השעה כשרה להתמודדות עם ישראל. עם זאת, מעידים הצעדים האחרונים לפחות על נכונות ללכת רחוק מאוד לקראת התנגשות כזאת. ואולי אף על נכונות ליוזם התנגשות כזאת בעצמם [...] יש כנראה עמידה סובייטית מאחורי מצרים וסוריה במצב עניינים זה'. חמורה בהרבה היתה הערכת המצב שנתן באותו היום עוזר ראש אמ"ן שלמה גזית. לדעתו חל שינוי עקרוני בגישת מצרים בשאלת העימות עם ישראל, ו'המצרים מוכנים כעת להתמודדות'. על-פי עדותו של יצחק רבין, הנשמעת מאולצת מעט, 'ב־19 במאי היה ברור לי שאנחנו עומדים בפני מלחמה'.⁸⁶ על רקע זה הוחלט לתגבר עוד את הכוחות בדרום. בדיונים אמר הרמטכ"ל שאם מצרים תתקוף יש להכות מכה מוחצת את שני מרכיבי הכוח העיקריים שלה - חיל האוויר וכוחות השריון.⁸⁷

מדברי יריב בפגישתו עם נספחים צבאיים ב־19 במאי מתברר חד-משמעית המהפך שחל בישראל ביממה האחרונה בהערכת המצב הצבאית-מדינית. הבעיה העיקרית עכשיו, הבהיר יריב לנספחים, היא מצרים ולא סוריה. עד לאחרונה האמינה ישראל שמצרים אינה מעוניינת במלחמה. בימים האחרונים, מודה יריב, השתנתה הערכת המצב. ברית-המועצות נותנת גיבוי למהלכיה של מצרים. להערכתו של יריב, ירדן תצטרף למערכה רק אם תיווכח שישאל עומדת לפני תבוסה - הערכה שבתוך ימים ספורים תתברר כבלתי-מבוססת ותצטרף לכשלי מודיעין אחרים שליוו את המלחמה וטושטשו בלהט הניצחון הגדול והאופוריה שלאחר המלחמה שאפפה חלקים גדולים בחברה הישראלית. על כל פנים, בדיווחו למחלקת המדינה ציין הנספח האמריקני כי יריב הפגין רמה נמוכה של ביטחון עצמי מוז שהוא מפגין בדרך-כלל.⁸⁸

86. יצחק רבין, פנקס שרות, תל-אביב 1979, עמ' 143.

87. דיון המטה הכללי של צה"ל, 17/67, 19 במאי 1967, ארכיון מרכז רבין. ראו גם דברי ראש אמ"ן אהרון יריב בישיבת המטה הכללי, 19 במאי 1967, בתוך: ימימה רוונטל (עורכת), יצחק רבין, ראש ממשלת ישראל, 1974-1977, 1992-1995: מבחר תעודות מפרקי חייו, א, 1922-1967, ירושלים תשס"ה, עמ' 447.

88. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1818; דיווח שגרירות בריטניה בישראל אל משרד החוץ הבריטי, 20 במאי 1967, PRO, PREM

המפנה בהערכת המצב של ישראל בדבר האיום העומד לפניה העצים את תחושת החרדה בישראל. בבת אחת התברר להנהגה בישראל שאיום צבאי-מדיני כזה לא היה מאז מלחמת העצמאות. עם הודעת הגנרל ריקייה כי מפקדת כוחות האו"ם בסיני אינה קיימת עוד, התחוויר להנהגה בישראל שאין שום חיץ בין כוחות ישראל ומצרים, הנמצאים עתה בקדמת סיני. לנוכח האיום האסטרטגי הזה התגמדו ממדי האיום שיצרו הסורים והארגונים הפלסטיניים בתחום הביטחון השוטף. במישור המדיני התברר להנהגה בישראל כי בעלת-הברית העיקרית, ארצות-הברית, מתכחשת להתחייבויותיה להבטחת בטחונה של ישראל ולהגנה על חופש השיט במצרי טיראן, ואף פועלת להצר את חופש הפעולה הצבאי של ישראל. בדיון במטה הכללי ב-19 במאי ביטא הרמטכ"ל את כדידותה הקשה של ישראל: 'אין לנו על מה לסמוך אלא על עצמנו. אני מציע שכל מי שיבנה על [סיוע של] משהו אחר – יראה עצמו טועה'.⁸⁹ נוצר סדק גם באמינות המערכת הצבאית בכלל, וסוכנויות הביון שלה בפרט. מפקד הצבא, הרמטכ"ל יצחק רבין, מי שהיה אמור להקרין ביטחון בעוצמתו של צה"ל, הן כלפי חוץ, הן כלפי הדרג המדיני והן כלפי הציבור, 'נפל למשכב' בשעה קריטית למדינה, ולא היה בכוחו של שום 'הסבר רפואי' לנתק זאת מן האירועים. כמו כן התברר כי האמונה שרווחה לפחות בקרב חלק מן ההנהגה ביכולתו של המודיעין לספק התרעה ומידע מקיף בזמן אמת על האויב ועל כוונותיו היתה מוגזמת ביותר. הערכות המודיעין, בחלקן או בשלמותן, התבדו בזו אחר זו. וכך במעין אירוניה של ההיסטוריה ניצב פתאום לוי אשכול, שזה שנים הרביקו לו תדמית של איש חלש ורופס, אוחז לבדו את הגה ההנהגה באחת השעות הקריטיות למדינת ישראל.⁹⁰

בנסיבות אלה אין תמה שהשגריר בארבור, שהיה מעורה היטב ברבדים שונים של החברה הישראלית ומקורב מאוד להנהגת המדינה, דיווח למחלקת המדינה ב-19 במאי כי ישראל קיבלה את המהפך בהערכת המצב בצורה קשה ביותר. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא פניית החוזרת ונשנית אל הממשל האמריקני שידגיש את מחויבותה של ארצות-הברית לישראל בשעה קשה זו. בשלב זה, לאחר פינוי אזור שארם אישייה וכניסת כוחות מצריים לאזור, היתה ישראל חייבת להביא בחשבון, ובסבירות גבוהה ביותר, שמצרים תחריף את המשבר בהחלטה לחסום את מצרי טיראן לשיט ישראלי. היה ברור שהחלטה כזאת תפגע קשות בדימוי ההרתעתי של ישראל, שכבר ספג פגיעה קשה עם פינוי כוחות האו"ם וכניסת כוחותיה של מצרים אל קדמת סיני. עד מהרה התברר לישראל שהממשל האמריקני מוסיף להקשות על מידת חופש הפעולה שלה. על רקע הסכנה של חסימת מצרי טיראן הבהיר הממשל האמריקני לישראל כי חסימת המצרים אינה מעניקה לישראל 'זכות' לתגובה מיידית

89. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1818. על התבטאותו של יצחק רבין ראו: דברי הרמטכ"ל בישיבת המטה הכללי, 19 במאי 1967, בתוך: רוזנטל (עורכת), יצחק רבין, עמ' 447.

90. שם.

והממשל מצפה להתיעצות עמו על הצעדים שתנקוט בהקשר זה.⁹¹ לפיכך ביקשה ישראל לבחון מעשית את מחויבותה של ארצות-הברית לחופש השיט במצרים. נציגי ישראל הציעו שמשחתת אמריקנית שנמצאה אותה שעה בנמל עקבה תעבור את המצרים בכיוון האוקיינוס ההודי ותשוב דרכם לאילת. בכך היתה ארצות-הברית אמורה להפגין את נחישותה להבטיח את חופש השיט במצרים בהתאם לרוח ההתחייבויות שנטלה על עצמה לאחר מבצע קדש. קשה שלא לתהות על מניעיה של הצעה זו, שהרי מצרים לא העלתה אפשרות לחסימת המצרים לספינות של ארצות-הברית. חסימת המצרים שחששו ממנה וכפי שהתממשה בפועל נגעה לאוניות בדגל ישראל או לאוניות זרות הנושאות 'מטען אסטרטגי' לישראל. לפיכך מעבר המשחתת לא היה משיג שום יעד ממשי, מה עוד שדובר במעבר חד-פעמי! בד בבד ביקשה ישראל שהממשל ייתן ביטוי לנכונותו להעניק לה סיוע צבאי וכלכלי. הממשל הגיב בשלילה על הצעות/בקשות אלה, וגורמים בממשל הבהירו כי נקיטת צעדים אלה עלולה לחזק את החשדות בעולם הערבי בדבר גיבוי שהממשל מעניק למדינת ישראל במשבר.⁹² ממשלת ישראל גם ביקשה מן הממשל האמריקני לאשר משלוח דחוף של 20,000 מסכות גז. הבקשה הוגשה לאחר שלישראל הגיע מידע כי לחלק מן הכוחות המצריים בסיני יש מסכות גז. בנסיבות החרדה הרבה ששררה בישראל בעת ההיא, אך טבעי היה שתעלה סברה שמצרים נערכת לאפשרות של הפעלת נשק כימי נגד ישראל כפי שעשתה בתימן. בדיון במטה הכללי ב-19 במאי 1967 ביטא הרמטכ"ל רבין את החששות האלה: 'אם יחליטו המצרים ללכת על "אול אווט" [מלחמה כוללת] יש להם קצת גז, והם עלולים להשתמש בו. איני בעד עשיית תפוצה המונית לדבר זה, אבל צריך לדעת שאין לנו אמצעים נגד זה. לרשותנו יחידת איתור אחת [של חומרים כימיים] והיא פרושה בחיל האוויר'.⁹³ גם אם סבירות מימושה של 'האופציה הכימית' של מצרים נגד ישראל היתה נמוכה, היה לישראל עניין רב להעלותה על סדר היום. החיבור הבלתי-נמנע של מדענים גרמנים בעלי עבר נאצי, שביקשו לפתח בעבור מצרים יכולת בלתי-קונבנציונלית, ושימוש בגזים נגד יהודים יכול לשפר משמעותית את מעמדה המדיני-ההסברתי של ישראל בשעה קשה זו. לאור בקשה זו הונחו גורמי הערכה בממשל האמריקני לספק לממשל נתונים על היקף השימוש בגז שעשו המצרים בתימן. ואכן הממשל נענה מיד לבקשה זו של ישראל ואישר גם מתן סיוע כלכלי דחוף לישראל.⁹⁴

91. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1818. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, Ibid., Box 1795

92. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, Ibid., Box 1796

93. דברי הרמטכ"ל יצחק רבין בישיבת המטה הכללי, 19 במאי 1967, בתוך: רוזנטל (עורכת), יצחק רבין, עמ' 448.

94. תזכיר מחלקת המדינה קבע שיש הוכחות מוצקות לכך שהמצרים השתמשו בגז רעיל בצפון תימן. תזכיר מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 2487. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 22 במאי 1967, משלוח מסכות גז לישראל, *FRUS*, 19, 1964-1968; תזכיר מחלקת המדינה, 23 במאי 1967, אישור סיוע כלכלי לישראל, שם; תזכיר מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795; תזכיר מחלקת המדינה, 25 במאי 1967, LIL, NSF, Country File Middle East Crisis, Vol. 2, Box 106

באותו פרק זמן שיגר ראש הממשלה אשכול איגרת דחופה אל הנשיא דה גול. האיגרת סקרה את פעולותיה המתגרות של סוריה נגד ישראל ואת מדיניות ההבלגה שנקטה ישראל כדי למנוע הסלמה במצב. כמו כן סקר השדר את הידרדרות המשבר מרגע שמצרים תבעה את יציאת כוחות האו"ם מסיני ופרסה כוחות רבים בסיני. לקראת סיומו של השדר יש בקשה, כמעט הפצרה של אשכול, שהנשיא דה גול יפעיל את השפעתו על ברית-המועצות כדי שתתרום את חלקה הדומיננטי לפתרון המשבר: 'אני מדגיש את חשיבות המאמץ להשפיע על ברית-המועצות כאשר סוריה וקהיר סבורות כי תמיכת ברית-המועצות מובטחת להן בכל מקרה ובכל תנאי. רושם זה, בין שהוא מבוסס ובין שלא, עלול להיות מסוכן. חיוני להביא לידי ביטוי השפעה מרסנת על מוסקבה, אם אמנם יש במדיניותה נכונות כלשהי למתינות וריסון'. לסיום מבקש אשכול מן הנשיא דה גול שיצהיר על תמיכה ב'בטחונה ושלמותה של ישראל'.⁹⁵

אין ספק שפניות אלה ביטאו חרדה גדולה של ההנהגה בישראל מפני המהלכים הצבאיים-המדיניים שנקטה מצרים באמצע מאי 1967. ברקע הדברים עמד כאמור המהפך הדרמטי בהערכת כוונותיה של מצרים. מהפך דומה בהערכת המצב התחולל, כך מתברר, גם בממשל האמריקני. נראה שאותות החרדה ששיגרה ישראל נקלטו היטב אצל אישים בממשל האמריקני. הללו אף הרחיקו לכת אל מעבר לתחזיות הקודרות למדי שרווחו בישראל בשעה זו. ב־20 במאי 1967 העביר יוג'ין רוטטאו למוכיר המדינה הערכת מצב 'אפוקליפטית' על כוונותיה של מצרים. לדברי רוטטאו, עד כה ההערכה המקובלת היתה שהמצרים נוקטים טקטיקה של 'תחזיקו אותי'. הם מפגינים שרירים בתקווה שמישהו יעצור בעדם (are bluffing and hoping to be held back). עתה, תוהה רוטטאו אם הערכה זו עדיין תקפה, והאם אין המצרים מכינים מתקפה על ישראל, שבה ישתמשו בין השאר בגזים רעילים להשגת ניצחון. השאלה המרכזית עתה, לדעת רוטטאו, היא האם מצרים עומדת לפתוח במתקפת בוק על ישראל, בתיאום או בלי תיאום, עם ברית-המועצות, אגב שימוש מסיבי בגזים רעילים.⁹⁶ ואף-על-פי-כן, בשלב זה טרם הסתמן מהפך כלשהו בעמדת הממשל כלפי ישראל ובנכונותו להעניק לה 'חופש פעולה' להגן על האינטרסים החיוניים שלה. ב־20 במאי נפגש השגריר הרמן עם רוטטאו והביע את שביעות רצונה של ממשלת ישראל מדבקותה של ארצות-הברית במחויבותה לישראל משנת 1957 לשמור על חופש השיט במצרים. קשה להניח שהשגריר היה משוכנע בתקפות קביעות אלה נוכח השדרים הקשים של הנשיא ג'ונסון אל אשכול. ואולם מבחינה טקטית הצהרה זו היתה בהחלט במקומה, שהרי בשעה קריטית זו חששה ישראל שמצרים וברית-המועצות יסיקו שיש קרע בינה לבין ארצות-הברית. הרמן גם ציין שישראל רשמה לפנייה את פניית הממשל להימנע מפעולה כותנית כל עוד לא הודיעה מצרים על חסימת המצרים. מדברים אלה השתמע לכאורה שישראל נמנעת מפעולה צבאית

95. תזכיר משרד החוץ אל שגרירות ישראל בצרפת, 19 במאי 1967, ג"מ חצ 4084/2.

96. תזכיר של יוג'ין רוטטאו אל מוכיר המדינה, 20 במאי 1967, NA, NND 989509, Box 15.

מתוך היענות לפניית הממשל האמריקני. בפועל, בשלב זה ישראל היתה רחוקה מאוד מלהכריע על יוזמה התקפית. כמו כן משתמע מדברי הרמן, כי נכונותה של ישראל להימנע מפעולה היא 'על תנאי' – כל עוד לא הודיעה מצרים על חסימת המצרים. אם תחליט מצרים לחסום את המצרים, כללי המשחק ישתנו לחלוטין.⁹⁷

נראה כי דברי השגריר הרמן ובקשותיה של ישראל לסיוע מידי הביכו לא מעט את רוסטאו. הוא יכול להבין כי המתח הקשה שנמצאה בו מדינת ישראל יחייב אותה ללחוץ על הממשל להפגין תמיכה נחרצת יותר בה. הרמן חזר והדגיש את התפקיד השלילי שברית-המועצות ממלאת במשבר ותבע שהממשל ילחץ עליה לפעול להרגעת מדינות ערב. כמו כן הוא דרש שהממשל ייתן ביטוי פומבי לתמיכתו בישראל בשעה זו. אולם הממשל עדיין גיבש עמדות חד-משמעיות ועדיין לא היה ערוך לבטא תמיכה נחרצת בישראל. יום קודם לכן התקיימה ישיבה של בכירי הממשל האמריקני בהשתתפות הנשיא כדי לדון בעמדות ארצות-הברית במשבר. בדיון לא הצליחו המשתתפים להגיע להסכמה מעבר לצורך לתאם עמדות עם בריטניה וצרפת. לפיכך כל שנותר לרוסטאו היה להתחמק מתשובות מוגדרות. הוא הבהיר כי אין מחלוקת בין ישראל לארצות-הברית בנוגע לחומרת המצב, ציין כי המחויבות של ארצות-הברית לישראל משנת 1957 שרירה וקיימת, ועם זאת הדגיש שיש לראות אותה במסגרת נכונותה של ישראל שלא לפעול בלי התייעצות עם הממשל, כפי שהודגש בשדר הנשיא ג'ונסון אל ראש הממשלה ב-17 במאי 1967. אשר לבקשות הקונקרטיים של הרמן, כל שרוסטאו הבטיח בשעה זו הוא שבקשות אלה יובאו לדיון בממשל.⁹⁸

על רקע עמדת הממשל האמריקני כלפי ישראל והסכנה ההולכת וקרבה שמצרים תודיע על חסימת מצרי טיראן לשיט ישראלי, זימן שר החוץ אבא אבן את השגריר בארבור לשיחה ב-21 במאי 1967. הפגישה התקיימה לאחר ישיבת ממשלה ארוכה ורוויית מתח. בראשית הפגישה ציין אבן כי להערכת ישראל ריכוז הכוחות שלה בחזית הדרומית יכול לענות על האיום המצרי. עוד הבהיר אבן לשגריר – בפעם הראשונה בצורה כה ישירה – כי ישראל מאוכזבת מעמדות הממשל במשבר. ישראל אינה מקבלת מן הממשל את רמת ההזדהות והתמיכה הייחודית שהיא קיוותה לקבל, והיא 'מצפה בכליון עיניים' (eagerly waiting) לקבל את תגובת הנשיא ג'ונסון למכתבו של אשכול אליו מ-18 במאי 1967.⁹⁹ הימנעות

97. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 20-21. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, *FRUS*, 19, 1964-1968

98. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 20-21. ראו גם: תזכיר מחלקת המדינה, 19 במאי 1967, *FRUS*, 19, 1964-1968. על ההסדרים עם ישראל בחסות האו"ם לאחר מבצע קדש ראו: Brian Urquhart, *Hammaraskjold*, New York 1972, pp.170-173, 177-183

99. במקור נוסחו דבריו של אבן כך: Israel had been disturbed because it had not sensed from the U.S. the kind of identification, the kind of special support it had hoped to receive. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, NA, NND 969000, Box

הממשל ממתן מחויבות פומבית לישראל בשעה קשה זו מטילה צל כבד על העם בישראל, וטומנת בחובה תוצאות חמורות (grave effects). אבן לא פירט למה הוא מתכוון בכך. קרוב לוודאי שביקש להעביר איום מרומז לממשל כי היעדר תמיכה בישראל עלול לחזק את התביעות בדעת הקהל בישראל לפעול עצמאית. ישראל מצפה, לדברי אבן, שהממשל האמריקני יבהיר חד־משמעית את מחויבותו לשמירת ריבונותה של מדינת ישראל, וכי ידגיש את מחויבותה של ארצות־הברית להבטיח את חופש השיט במצרים. עוד הבהיר אבן את אכזבת ישראל מאי־נכונותו של הממשל – לעומת עמדות בריטניה וצרפת – לספק לישראל נשק בשעה זו בטענה שהעיתוי אינו מתאים.¹⁰⁰

בהמשך השיחה העלה אבן נקודה מעניינת להבנת עמדותיה של ישראל באמרו כי מצרים תכננה את המשבר הנוכחי. אחת הראיות הבולטות לכך היא העובדה שמצרים החלה לדלל את כוחותיה בתימן לפני תחילת המשבר. מנקודת ראותה של ישראל, הדגיש אבן, חופש השיט במצרים הוא אינטרס לאומי עליון (supreme national interest). לפני עשר שנים, הודה אבן, שאלת השיט במצרי טיראן היתה בעיה בעלת אופי משפטי עקרוני. כיום מדובר באינטרס לאומי חיוני ביותר של מדינת ישראל. כוונתו, כפי שיתברר בהמשך השיחה, היתה לעובדה שכמעט כל הנפט של ישראל מגיע מאיראן דרך המצרים לנמל אילת.¹⁰¹

חשיבותם הכלכלית של המצרים ושל אילת היתה ידועה היטב לממשל האמריקני. על־פי הערכות הממשל האמריקני, ישראל מייבאת כארבעה מיליון טונות דלק בשנה, ו־95 אחוזים מהדלק מגיעים אליה דרך אילת. מחציתו מנוצלת לתצרוכת פנימית, והשאר מועבר לבתי הזיקוק בחיפה, ומשווק משם לאירופה באמצעות חברה אמריקנית. הממשל העריך כי סגירת המצרים היא מכה כלכלית קשה (heavy economic blow) למדינת ישראל, מעבר לפגיעה המדינית־הבטחונית החמורה. בתזכיר של מחלקת המדינה צוין שחסימת המצרים היא הפרה בוטה של החוק הבינ־לאומי ופעולה בעלת אופי תוקפני.¹⁰²

אבן הבטיח לשגריר כי לישראל אין עניין ללבנות את המתרחש. להפך, היא מבקשת להנמיך פרופיל ככל האפשר. על רקע זה הוא סיפר לשגריר כי הוא עצמו פנה לעורכי העיתונים בישראל וביקש מהם להימנע עד כמה שאפשר מאזכור נושא המצרים כדי שלא לגרות את מצרים ולהעמידה במצב שעלול 'לחייב' אותה להחליט על חסימתם רק כדי שלא תיפגע יוקרתה בעולם הערבי. בעקבות ישיבת הממשלה אמר אבן שלישראל אין כוונה לפתוח בפעולה צבאית. הוא לא תחם 'התחייבות' זו בזמן, אך יש להניח שהתכוון לטווח הקצר בלבד. בכל מקרה, לא ברור מה טעם ראה אבן להעביר מסר כזה לממשל, שהרי 'הבטחה' כזאת מַצְרָה במידה ניכרת את חופש התמרון של ישראל ומורידה מעל הממשל

100. שם.

101. שם.

102. תזכיר מחלקת המדינה, 2 ביוני 1967, שם.

האמריקני את הדאגה להביא לידי פתרון המשבר בהקדם האפשרי בהתאם לאינטרסים של מדינת ישראל.¹⁰³

לקראת סיומה של השיחה מצא אבן לנכון 'להמתיק סוד' עם השגריר ולספר לו כי ההתמודדות עם המשבר גרמה מתחים (imposed strains) בהנהגה בישראל. עקב כך הרמטכ"ל יצחק רבין נמצא זה ימים מספר במצב של 'סחרור' (daze).¹⁰⁴ מדיווח זה עולה כי סוגיית 'התמוטטות' של הרמטכ"ל רבין החלה ימים ספורים בלבד לאחר שהחל המשבר עם כניסת צבא מצרי לסיני. על-פי הידוע ממקורות אחרים ובכלל זה על-פי עדותו של רבין עצמו, 'הרעלת הניקוטין' שלקה בה ואשר הקשתה עליו זמנית לתפקד כרמטכ"ל החלה ב-22-23 במאי 1967, והיא הואצה על רקע פגישה קשה שהיתה לרבין עם דוד בן-גוריון. אין אנו יודעים כיצד לגשר בין שתי העדויות האלה. עדות אחרת יש ביומנו של בן-גוריון מ-25 במאי: 'אמש אמר לי איסר [לשעבר ראש המוסד] בסודי סודות כי יצחק רבין "נתערער" עוד בבוקר'.¹⁰⁵ על כל פנים קשה שלא לתהות מה טעם ראה שר החוץ להדליף מידע זה, המבליט את חרדותיה ואת חולשותיה של הנהגת המדינה בשעת משבר זו, ומן הסתם מגביר את הדימוי של מדינה הזקוקה 'נואשות' לתמיכה אמריקנית.

בסיומה של השיחה העלה אבן את האפשרות של הצבת כוחות האו"ם ב'נקודות נירולוגיות', כמו שארם א-שייח. כוחות האו"ם, טען אבן, אמנם הוצאו מסיני, אבל הם עדיין באזור ואפשר אולי להציבם מחדש בצמתים אחדים. אבן העלה רעיון זה בתקווה שהממשל 'מכור' אותו למוזכיר האו"ם כדי שהלה יעלה אותו לפני המצרים. העלאת הרעיון מדגישה שוב את תחושת החרדה וחוסר הביטחון של ההנהגה בישראל נוכח מהלכיה של מצרים. ישראל בעצם הציעה שכוחות האו"ם הם שירתיעו את נשיא מצרים מלחסום את מצרי טיראן. מעמדה של ישראל ככוח מרתיע הלך ונפגם. היא הראתה בכירור נכונות לספוג פגיעה במעמדה עקב מהלכיה של מצרים ובלבד שלא תסתכן בעימות צבאי כולל.¹⁰⁶ ישראל ספגה השפלה נוספת כאשר מוזכר האו"ם דחה את בקשתה לבוא לישראל לאחר ביקורו במצרים. גם הצעתו של שגריר ארצות-הברית באו"ם, ארתור גולדברג, למוזכיר האו"ם לשקול גם ביקור בישראל בעת ביקורו באזור הושבה ריקם. משמעות הדבר היתה שנבחנות אפשרויות לפתרון המשבר בלי לשתף בדיונים את הצד העיקרי האמור להיפגע. בנסיבות אלה של נחיתות אסטרטגית אין פלא ששגריר ארצות-הברית חש חופשי להציע 'באופן פרטי' לישראל לשקול מחדש את התנגדותה להצבת כוחות או"ם בשטחה במקביל להצבתם בשטח מצרים. אבן דחה את הרעיון הזה מכול וכול. הוא הביע את שביעות רצונה

103. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, שם.

104. שם.

105. יומן בן-גוריון, 25 במאי 1967, אב"ג.

106. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 25-26.

של ישראל מנכונותה של צרפת לסייע לה במילוי צרכיה.¹⁰⁷ ימים ספורים אחר-כך ייווכח אבן לדעת כי שביעות רצון זו היתה קצרת ימים.

בתגובה על ביקורתו של אבן כלפי מדיניות הממשל טען השגריר בארבור כי ארצות-הברית נמנעת מהצהרות תמיכה פומביות בישראל מסיבות טקטיות. מדינות ערב מאשימות את ארצות-הברית בקנוניה עם ישראל נגד העולם הערבי. גם בנוגע למשבר הנוכחי הדעה הרווחת בעולם הערבי היא שהממשל האמריקני תומך במדינת ישראל. ההצהרות של אישים אמריקנים בדבר חופש השיט במצרים נתפסות בעולם הערבי ובמיוחד במצרים כנקיטת עמדה אנטי-ערבית. לפיכך כל הצהרת תמיכה נוספת של הממשל בישראל תחמיר את מצבה של ארצות-הברית ותקשה עליה עד מאוד לשמור על דימוי 'אובייקטיבי', שסייע לפתרון המשבר בדרכי שלום.¹⁰⁸

בדיווחיו לראשי הממשל קבע השגריר כי התבטאויותיו של אבן נותנות ביטוי לעמדות הבאות של ממשלת ישראל: (א) בשלב הנוכחי וכל עוד מצרים לא החליטה לחסום את המצרים, ישראל לא תיזום פעולה צבאית ישירה נגד מצרים. (ב) עם זאת, ישראל תעשה ככל יכולתה, בלי שים לב לסיכונים, לפתוח את מצרי טיראן אם מצרים תחסום אותם לשיט ישראלי. (ג) ישראל מאמינה שארצות-הברית מחויבת לסייע לה הן על בסיס התחייבותה משנת 1957 להבטיח שיט ישראלי במצרים והן על בסיס התחייבויות אחרות.¹⁰⁹

במאמציו ליישב את המשבר ניסה הממשל את כוחו גם בבירת סוריה. בפגישה של שגריר ארצות-הברית בסוריה עם שר החוץ איברהים מאחוס ב-20 במאי 1967 בולט מאמץ אמריקני לשכנע את סוריה להנמיך פרופיל בהתבטאויותיה, כך שתיווצר אולי אווירה מתאימה לפתרון המשבר בדרכי שלום. עד מהרה נוכח שגריר ארצות-הברית לדעת כי מאמציו בהקשר זה חסרי תוחלת. מעודדת מהגיבוי הגורף שהיא מקבלת ממצרים, מן התמיכה הפומבית של ברית-המועצות ועל רקע תחושות החרדה וחוסר הביטחון של ישראל, סוריה לא ראתה שום צורך לעשות מחוות כלשהן להסדר המשבר. אדרבה, בלטה הקצנה בגישתה של סוריה. מאחוס חזר על הטענות בדבר כוונותיה ההתקפיות של ישראל נגד סוריה וטען כי הנושא הפלסטיני הוא 'עניין קדוש' ואף פעם לא יישכח עד שימומשו שאיפות העם הפלסטיני. לדבריו, פעילות הפלסטינים נגד ישראל מוצדקת לחלוטין ואין לשלול מהם את זכות המאבק. הם המתינו 18 שנים לאו"ם כדי שיפתור את בעייתם, אך ללא הועיל. עצם קיומה של ישראל הוא תוקפנות. הוא הרחיק לתקופת הצלבנים כדי להוכיח ש'שום כיבוש אינו נצחי'. העולם הערבי, הזהיר מאחוס בנימה בוטחת, ערוך למלחמה. כל פעולה ישראלית תוביל למלחמה.¹¹⁰

107. שם.

108. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795

109. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 26.

110. דיווח שגרירות ארצות-הברית בסוריה אל מחלקת המדינה, 20 במאי 1967, FRUS, 19, 1964-1968

בישיבת המטה הכללי של צה"ל ב־21 במאי נמסר כי המצרים תופסים מערכים בסיני שלא היו תפוסים עד אז. נמסר גם שכוח ימי מצרי ניכר נע לעבר שארם א־שייח, וכי במצרים נערך גיוס כללי של כוחות מילואים. הרמטכ"ל אמר כי ייתכן 'פתרון מדיני' למשבר, אך לא פירט בעניין זה. עם זאת הוא הדגיש שאם לא תוסדר שאלת חופש השיט במצרים באמצעים מדיניים, לא יהיה מנוס ממלחמה. אם תפרוץ מלחמה, העריך הרמטכ"ל, היא תכלול שתי חזיתות לפחות – מצרים וסוריה. למחרת אישר הרמטכ"ל את תוכנית הפעולה של צה"ל ובה מתקפה אווירית כוללת בשעות הבוקר ולאחר מכן גיוס פומבי כללי.¹¹¹

ב־21 במאי 1967 שיגר שר החוץ אבן שדר דחוף אל מזכיר האו"ם ובו ניתן ביטוי לחששותיה של ישראל מפני חסימת המצרים לשיט ישראלי. אבן הבהיר כי ממשלת ישראל רואה בחופש השיט במצרי טיראן אינטרס לאומי עליון ותגן עליו בכל מחיר. ישראל לא תסכים לחזור למצב של הסגר ששרר עד מבצע סיני. עמדה זו הובהרה גם לממשלות אחרות, התומכות בחופש השיט. אבן נמנע, ובצדק, מביקורת ישירה על מזכיר האו"ם בהקשר להתלטתו על פינוי כוחות האו"ם מסיני. ביקורת בעיתוי זה לא היתה משיגה דבר ורק מכעיסה את מזכיר האו"ם בשעה שישראל היתה עשויה בהחלט להיזדקק לרצונו הטוב. את האצבע המאשימה הפנה אבן אל המדינות שאפשרו מימוש החלטה זו בלי לשקול אמצעים וערבויות להגן על חופש השיט. ישראל נמנעה ממתן פומבי לבעיית חופש השיט כדי לאפשר את המשך המאמצים המדיניים.¹¹²

ב־21 במאי שיגר הנשיא ג'ונסון שדר נוסף אל ראש הממשלה. בשדר הביע הנשיא הבנה למצבה הקשה של ישראל בשעה זו והסכמה על הצורך לשים קץ לטרוריום הערבי ולבטל את הצעדים הצבאיים שננקטו, כדי להחזיר את הרגיעה לאזור. הממשל עשה ככל האפשר להבהיר את דעתו זו לממשלות מצרים וסוריה. בד בבד חזר הנשיא ותבע מישראל להמשיך ולשמור על 'עצבים חזקים' ולגלות איפוק כדי למנוע הידרדרות נוספת במצב. כמו כן הוא שיבח את הבהרותיו של אשכול כי הצעדים הצבאיים שנקטה ישראל הם רק צעדי זהירות והגנה.¹¹³ גם בשדר זה נמנע הנשיא מאזכור מחויבותה של ארצות־הברית להבטיח את ריבונותה של מדינת ישראל. יתר־על־כן, הנשיא דחק בישראל לשקול את הרעיון של הצבת כוחות או"ם בשטחה, רעיון שהעלה הממשל לא אחת וישראל דחתה בנחרצות. עוד מסר הנשיא, קרוב לוודאי בתגובה על תביעה חוזרת ונשנית של ישראל כי תאיץ בברית־המועצות לרסן את מצרים וסוריה, שהוא נמצא בקשר מתמיד עם ההנהגה הסובייטית. הוא ציין כי אין לו ספק שהנהגת ברית־המועצות מודעת היטב לעמדותיה של ארצות־הברית במשבר. תגובותיה

111. אג"ם/מה"ד היסטוריה, מלחמת ששת הימים – המערכה בזירה המצרית, דצמבר 1971, עמ' 106-108.

112. ראו: דיווח שר החוץ אל שגריר ישראל באו"ם, 21 במאי 1967, ג"מ א-1/7920.

113. תזכיר מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, NA, NND 969000, Box 1795.

של ברית-המועצות על השדרים שקיבלה ממנו הן מעודדות, והיא מודעת היטב לנחישותה של ארצות-הברית למנוע תוקפנות במזרח התיכון.¹¹⁴

בד בבד העביר הנשיא ג'ונסון שדר אל הנשיא נאצר. ככלל השדר מנוסח בלשון מחמיאה ואפילו מחניפה לנאצר. ג'ונסון, כך אפשר להתרשם, יצא מגדרו כדי להעניק לנאצר תחושה שמצרים וארצות-הברית אינן נמצאות בעמדת עימות, אלא שתיהן פועלות בחזית אחת ולמען מטרות שוות. עם זאת יש בשדר גם ביקורת על צעדיה המלחמתיים של מצרים ועל הסכנות הכרוכות בכך לאינטרסים של העולם הערבי בכלל ושל מצרים בפרט.¹¹⁵ הנשיא רמז בשדר על נכונותו של הממשל לסייע למצרים במאמצייה הכלכליים הן באמצעות סיוע ישיר והן באמצעות גורמים פרטיים. כמו כן הביע הנשיא הבנה לאילוצים שבמסגרתם פועל הנשיא בזירה הבין-ערבית, שעשויים להיתפס כגורמים המחייבים אותו להקציף את עמדותיו כלפי ישראל. הוא גם גילה הבנה לזכרונות העבר (הכוונה קרוב לוודאי להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים בעקבות תבוסת הערבים במלחמת העצמאות ולהתקפה של ישראל, בריטניה וצרפת על מצרים במבצע קדש). במאמץ ליצור זיקת גומלין בינו לבין הנשיא נאצר הוסיף הנשיא והדגיש כי התפקיד 'שלך' ו'שלי' עכשיו אינו להביט אחורה, אלא לעבר העתיד. עלינו לעשות הכול כדי להציל את המזרח התיכון ואת המערכת הבין-לאומית כולה ממלחמה, שאיש אינו חפץ בה.¹¹⁶

נראה שהתבטאויות מחניפות אלה נועדו ל'רכך' את תגובתו של נאצר על הביקורת, אמנם המתונה בשלב זה, כלפי צעדי המלחמה של מצרים שהנשיא לא יכול שלא להזכירם בשדר זה. העימותים הגדולים של ימינו, הבהיר ג'ונסון לנאצר, לא ייפתרו על-ידי חציית גבולות והזרמת נשק, לא באסיה (כלומר בווייטנאם) ולא במקום אחר (במזרח התיכון). וכך, 'בשקט ובצנעה' גזר הנשיא ג'ונסון גזרה שווה בין פעילותה התוקפנית של צפון וייטנאם נגד ארצות-הברית ופעילותה הלוחמנית של מצרים נגד ישראל. באווירה של העת ההיא, שבה תפסה צפון וייטנאם מקום חשוב ב'ציר הרשע' בתמיכת הקומוניזם העולמי, זו היתה אמירה ביקורתית חזקה, אם כי עטופה היטב בשכבות של צמר גפן, כלפי מצרים.¹¹⁷ ייתכן שבדברים אלה היתה גם אוהרה סמויה לנאצר: מצרים חייבת להביא בחשבון אפשרות, ולו קלושה, שכשם שארצות-הברית מתייצבת לצד דרום וייטנאם במלחמתה בצפון וייטנאם, היא עשויה לסייע גם לישראל נגד מצרים, אם כי לא בהכרח באותם כלים ואמצעים. בסיום השדר ציין הנשיא, שעל אף מחלוקות אפשריות בין מצרים לארצות-הברית, לשתיהן יש מטרה משותפת – רווחתה ושגשוגה של מצרים. הנשיא ג'ונסון הביע את בטחונו שנאצר כמנהיג העולם הערבי יפעל בהתאם לאינטרסים של בני עמו וימנע התלקחות מלחמה

114. שם.

115. תזכיר מחלקת המדינה, 22 במאי 1967, שם.

116. שם.

117. שם.

באזור. לבסוף ציין הנשיא כי הוא שוקל לשגר לאזור את סגן הנשיא יוברט האמפרי כדי שינהל משא-ומתן ליישוב המשבר. שדר דומה נשלח גם אל נשיא סוריה.¹¹⁸ שדר זה – על אף התנסחותו הפייסנית והמחניפה משהו כלפי נאצר – ביטא שינוי ולו מזערי בעמדת ממשל הנשיא ג'ונסון במשבר. נראה כי בממשל החלה להתגבש חשיבה שנקיטת עמדה המתעלמת לחלוטין מן האיום המצרי החמור על ישראל ושוללת מישראל חופש פעולה מינימלי לא תוביל להרגעת המצב. נהפוך הוא, היא אף עלולה לעודד את נאצר להסלים את המצב ולדחוף את ישראל להחליט על מכה מקדימה. לפיכך, אפשר להניח, התגבשה בממשל תפיסה התומכת בעמדה 'מאוזנת' יותר, שלפחות תרסן את להיטותה של מצרים להסלים את המשבר בראש ובראשונה באמצעות חסימת מצרי טיראן לשיט ישראלי.

עד מהרה התברר לממשל כי איומיה הגלויים והמוסווים של ארצות-הברית, כמו אלה של ישראל, כלפי מצרים אינם מרתיעים את נאצר. שדר הנשיא ג'ונסון לא גרם התמתנות בעמדותיה ובמהלכה התוקפניים של מצרים כלפי ישראל. בממשל התגבשה הערכה כי חסימת מצרי טיראן היא אפשרות סבירה בזמן הקרוב ביותר. לפיכך זימן רוסטאו את שגריר מצרים בארצות-הברית מוסטאפה כאמל כדי לנסות ולהניא את שלטונות מצרים מנקיטת צעד בעל אופי מלחמתי מובהק, לפחות בעיני ישראל, כמו חסימת מצרי טיראן לשיט ישראלי. רוסטאו ציין במפורש כי חסימת המצרים היא צעד הטומן בחובו 'תוצאות חמורות' (grave consequences) בהיותו פגיעה חמורה באינטרסים חיוניים (vital) של מדינת ישראל.¹¹⁹ אין ספק כי התייחסותו של הממשל האמריקני ל'אינטרסים חיוניים' בהקשר למדינת ישראל מכוונת בעיקר לייבוא הנפט מאיראן לישראל. 22 במאי 1967 הונחה שגריר ארצות-הברית במצרים להיפגש בדחיפות עם שר החוץ של מצרים מחמוד ריאד. בהנחיות נדרש השגריר להבהיר חד-משמעית את עמדות הממשל. אין ספק שבשלב זה גיבש הממשל לעצמו עמדות ברורות למדי בנוגע למשבר ולגורמים להיווצרותו. עם זאת ההנחיות מנוסחות כך שלא לדחוק את מצרים אל הפינה ולהכריחה להחרף עוד את צעדיה. הממשל בחר להציג את מצרים וישראל כשתי מדינות העלולות להידרדר לעימות ששתיהן אינן חפצות בו. גם מצרים וגם ישראל פועלות עתה ברמת חשדנות גבוהה מאוד זו כלפי זו. במצב נפיץ זה עלול כל צעד לא מחושב, גם אם נעשה ללא 'כוונה רעה', להצית תבערה גדולה ביניהן. על שתיהן לדעת כי עימות מלחמתי טומן בחובו סכנות חמורות לא רק לשתיהן ולא רק למזרח התיכון אלא לעולם כולו.¹²⁰ בשלב זה מוטלת על שני הצדדים המתעמתים, ישראל ומצרים, החובה להיעצר במקום. שתיהן חייבות להבין כי הגיעו למצב זה שלא בטובתן בגלל פעילות לוחמנית של צד שלישי – סוריה. פעילות הטרור של סוריה נגד ישראל, קובע הממשל,

118. שם.

119. תזכיר מחלקת המדינה, 23 במאי 1967, שם.

120. דיווח מחלקת המדינה אל שגרירות ארצות-הברית במצרים, 22 במאי 1967, *FRUS*, 19, 1964-1968.

מנוגדת להסכמי שביתת-הנשק, ומצרים חייבת להכיר בכך. בשלב הבא צריך להיעשות מאמץ עליון להחזיר את המצב לקדמותו. פינוי כוחות האו"ם מסיני מקשה למצוא פתרון למשבר. גם תגבור הכוחות של שני הצדדים, הגם שנעשה לדבריהם כצעד של הגנה בלבד, מקשה מאוד לפעול פעילות שקטה במישור המדיני כדי למצוא פתרון למשבר. סיכומו של דבר, הצעד החיוני ביותר כרגע הוא מאמץ להסגת הכוחות של ישראל ומצרים למקומות היערכותם המקורית, ואם ניתן – השארת כוחות האו"ם בסיני או החזרתם. במצב הטעון הזה הדבר השגוי ביותר הוא להסלים את המתרחש בהחלטה לחסום את מצרי טיראן לשיטת ישראל. נוכח העובדה שמצרים אינה שועה להפצרות ולאיומים להימנע מצעד כזה, מבקשת ארצות-הברית להדגיש את מחויבותה לחופש השיט במצרי טיראן. חופש השיט במצרים הוא אינטרס חיוני לא רק של ישראל אלא של המערכת הבין-לאומית. לכל פגיעה בעיקרון זה יש משמעות חמורה לקהיליה הבין-לאומית כולה.¹²¹

הנחיות אלה סימלו מפנה משמעותי למדי בעמדות של הממשל האמריקני. נראה כי בממשל התגבשה תפיסה הרואה בפעולות מצרים התגרות בוטה לא רק בישראל אלא גם בארצות-הברית ובאינטרסים שלה באזור. קרוב לוודאי שהממשל העריך שצעדי מצרים נעשים בתיאום כלשהו עם ברית-המועצות. לפיכך, ככל שניתן להתרשם, הגיעו בממשל למסקנה שמחנות של חנופה ולשון רכה כלפי מצרים לא ישיגו את המטרה הנכספת של מניעת מלחמה, וכי הנסיבות דורשות להעביר למצרים מסרים חד-משמעיים:

א. הממשל יראה בחסימת המצרים צעד של תוקפנות. משמעות הדבר שתגובה צבאית של ישראל עלולה לזכות בתמיכה של הממשל.

ב. השלטון במצרים חייב לדעת שארצות-הברית דבקה במחויבותה לישראל; והמסר כאן ברור – פעולה תוקפנית נגד ישראל עלולה להוביל לעימות מצרי-אמריקני.

ג. אל לה למצרים לשגות באשליות שתוכל להגיע להישגים משמעותיים באמצעות התקפה על ישראל. ארצות-הברית תפעל בכל מקרה להביא להפסקת המלחמה מוקדם ככל האפשר, דהיינו בטרם הצליח אחד הצדדים להגיע להישגים צבאיים משמעותיים.

ב־22 במאי מסר ראש הממשלה אשכול הודעה מדינית בכנסת. בהודעתו חזר אשכול על המסרים של הממשל האמריקני שהובאו לעיל. אשכול הציע שישראל ומצרים יצמצמו הדדית את ריכוזי הכוחות שלהן. כמו כן קרא ראש הממשלה למאמץ בין-לאומי להוציא אל מחוץ לחוק פעולות של טרוריות וחבלה נגד מדינה חברה באו"ם. אשכול הביע את תקוותו שיהיה אפשר לחזור לתקופת הרגיעה ארוכת השנים שאפיינה את גבול ישראל-מצרים. הוא קבע שהגורם הישיר למתיחות באזור הוא פעולותיה של סוריה נגד ישראל. זמן רב גילתה ישראל איפוק בתגובותיה. ואולם בסופו של דבר היא נאלצה לנקוט צעדים להבטחת בטחונה. אשכול גינה את יציאתו של כוח האו"ם מסיני. מעשה זה, קבע, החליש את מעמדו של האו"ם כגורם האמור לחזק את השלום בעולם. מזכיר האו"ם, לטענת אשכול, פעל בניגוד

להבטחות קודמו, דאג האמרשלד, בדבר חובתו של המזכיר להתייעץ עם כמה וכמה מדינות בטרם יסכים לפינוי כוחות האו"ם מסיני.¹²²

סיכום

במחצית מאי 1967 החליטה ההנהגה המצרית בראשות הנשיא נאצר לקטוע מצב של רגיעה שנמשך כעשור שנים לאורך הגבול הישראלי-מצרי. מסיבות שטרם הובררו כל צורכן החלה מצרים להזרים כוחות לסיני, בהפרה בוטה של הסכמים והבנות שגובשו עם ישראל בחסות המערכת הבין-לאומית, בתום מבצע קדש. בהמשך תבעה מצרים את פינוי כוח החירום של האו"ם שהוצב בסיני לאחר מבצע קדש כחיץ בין צבאות מצרים וישראל. לאחר מכן הודיעה מצרים על חסימת מצרי טיראן לשיט ישראלי, בידיעה ברורה שהדבר מהווה עילה למלחמה מנקודת ראותה של מדינת ישראל.

מצרים טענה כי פעולות אלה נועדו להרתיע את ישראל מפני ביצוע מתקפה נגד סוריה, בעלת-בריתה של מצרים. בין כך ובין כך, פעולות אלה של מצרים סימנו פגיעה חמורה בכושר ההרתעה של מדינת ישראל. במשך כעשור שנים, מתום מבצע קדש, הקפידה מצרים על שמירת השקט לאורך הגבול עם ישראל ועל הימנעות מכל פעולה מתגרה בישראל. ההנהגה המצרית שבה והבהירה כי לא תצא לעימות עם ישראל כל עוד מצרים לא תחוש עצמה מוכנה לכך. מצרים אף טרחה להדגיש בפני מדינות ערביות, ובראשן סוריה, כי היא לא תיגרר אחר נסיונות מצדן 'לחמם' את הגבול עם ישראל כדי לחייב אותה לצאת לעימות עם ישראל.

נוכח סכנות המורות אלה פתחה ישראל בדיאלוג אינטנסיבי עם הממשל האמריקני כדי לבחון את מידת התמיכה שהוא מוכן להעניק לה בשעה קשה זו. במסגרת זו תבעה ישראל מן הממשל כי יממש הלכה למעשה את מערכת הערבויות להבטחת בטחונה של מדינת ישראל ושלמותה הטריטוריאלית, ערבויות שהעניקו לישראל כל הממשלים בארצות-הברית, בדרג הבכיר ביותר, מאז הקמתה של מדינת ישראל. לאכזבתה נוכחה ההנהגה בישראל לדעת, בשלבים הראשונים של המשבר, כי ממשל הנשיא ג'ונסון מפנה לה עורף. לו זו בלבד שאין הוא מוכן לממש את הערבויות שהעניק לה, אלא שהוא אף מבקש להניא אותה ממימוש זכותה להגנה עצמית נוכח הפעולות המתגרות של מצרים.

בשלבים מאוחרים יותר של המשבר חל שינוי מהותי בעמדת הממשל האמריקני. נראה כי שינוי זה נבע, במידה רבה, מן ההערכה שהלכה והתגבשה בממשל שהפעילות המתגרה של

122. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 21 במאי 1967, בתוך: מסמכי מחלקת המדינה, משבר מאי-יוני 1967, כרך 1, עמ' 29.

מצרים פוגעת לא רק בישראל אלא גם במעמדה וביוקרתה של ארצות-הברית במערכת הבינ-לאומית בכלל, ובמזרח התיכון בפרט. שינוי זה תרם תרומה משמעותית להחלטה של ישראל לצאת למלחמה ב־5 ביוני 1967. מלחמה זו עתידה היתה לשנות את פני המזרח התיכון לאורך שנים. תוצאותיה מלווים את מדינת ישראל עד ימינו אלה.